

ВОРОНОВ М. М.

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного і муніципального права
E-mail: markvoronov@karazin.ua ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6361-0370>
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи, 4

**АЛЬТЕРНАТИВНА (НЕВІЙСЬКОВА) СЛУЖБА ЯК МЕХАНІЗМ
ПОЄДНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИСТУ
ВІТЧИЗНИ ТА СВОБОДИ СВІТОГЛЯДУ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА
УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ**

АНОТАЦІЯ. *Вступ.* У статті здійснено комплексне конституційно-правове дослідження інституту альтернативної (невійськової) служби як механізму узгодження конституційного обов'язку захисту Вітчизни (ст. 65 Конституції України) зі свободою світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України) під час воєнного стану. Актуальність теми зумовлена нормативною прогалиною між конституційною гарантією заміни військового обов'язку альтернативною службою та її законодавчою реалізацією, прив'язаною до скасованого виду служби, розглядом Конституційним Судом України конституційних скарг у 2024–2025 роках та висновком Венеційської комісії CDL-AD(2025)006.

Короткий зміст основних результатів дослідження. Окреслено доктринальні засади співвідношення обов'язку захисту Вітчизни зі свободою совісті; проаналізовано еволюцію міжнародних стандартів на трьох рівнях: ООН (Загальний коментар КПЛ № 22, 1993), Рада Європи (від Grandrath v. Germany, 1966, до Bayatyan v. Armenia, 2011, та подальшої практики ЄСПЛ, зокрема Aduyan, Papavasiliakis, Kanatlı v. Türkiye, 2024), ЄС (ст. 10(2) Хартії основоположних прав, практика Суду ЄС). Досліджено висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)006. Проведено порівняльний аналіз конституційних моделей ФРН, Іспанії, Польщі, Естонії та інших держав. Розглянуто українську судову практику - справи Верховного Суду № 641/1067/23, № 344/12021/22, № 601/2491/22 та виправдувальні рішення у справах № 511/2216/24, № 953/9807/24.

Висновок. Обґрунтовано невідповідність ч. 1 ст. 1 Закону «Про альтернативну (невійськову) службу» конституційній гарантії ч. 4 ст. 35 Конституції України та міжнародним стандартам. Після заміни строкової служби базовою у 2024 році право стало нездійсненним під час воєнного стану. Запропоновано комплекс законодавчих змін de lege ferenda для приведення законодавства у відповідність зі стандартом Байатяна, висновком Венеційської комісії 2025 року та зобов'язаннями України за Європейською конвенцією з прав людини, Хартією основоположних прав Європейського Союзу і Міжнародним пактом про громадянські та політичні права.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: конституційні обов'язки, захист Вітчизни, свобода совісті, альтернативна (невійськова) служба, воєнний стан, мобілізація, міжнародні стандарти, захист конституційного ладу, безпека, оборона, особливий період.

Як цитувати: Гура М. В. Адаптація законодавства України до норм EU artificial intelligence act: виклики та перспективи. Воронов М. М. Альтернативна (невійськова) служба як механізм поєднання конституційного обов'язку захисту вітчизни та свободи світогляду: міжнародні стандарти та українська практика під час воєнного стану *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2026. Вип. 41. С.128-152 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-11>

In cites: M. M. Voronov (2026) Alternative (non-military) service as a mechanism for reconciling the constitutional duty to defend the motherland and freedom of conscience: international standards and ukrainian practice during martial law. *The Journal of V.N. Karazin National University, Series "Law"*, (41), P. 128-152 <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2026-41-11> (in Ukrainian)

Постановка проблеми. Сучасна українська державність переживає тривалий період воєнного стану, запровадженого Указом Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року [35], який одночасно супроводжується проведенням загальної мобілізації на підставі Указу № 65/2022 від тієї ж дати. У цих умовах конституційний обов'язок захисту Вітчизни, закріплений у ст. 65 Конституції України [30], набув граничної практичної гостроти, охопив-

ши мільйони громадян. Водночас особливого значення набуває забезпечення балансу між цим обов'язком і конституційною гарантією свободи світогляду і віросповідання, передбаченою ст. 35 Конституції України, частина четверта якої прямо встановлює: «У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Проблема полягає в структурній неузгодженості конституційної норми та галузевого закону. Стаття 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 року № 1975-XII [31] закріплює вужчу формулу, Альтернативна служба запроваджується «замість проходження строкової військової служби». Оскільки в Україні з 2014 року строкова служба фактично не проводиться, а Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» від 11 квітня 2024 року № 3633-IX строкову службу як вид військової служби було взагалі замінено базовою військовою службою, проблема набула якісно нового виміру. Галузевий закон тепер прив'язує конституційну гарантію до неіснуючого виду військової служби. Як справедливо відзначили Б. Мохончук і О. Ковтуненко, це робить процедури, передбачені Законом, незастосовними не лише в умовах воєнного стану, а й у мирний час, після його припинення чи скасування [1].

Ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII також не регулює процедури отримання альтернативної служби в особливий період [2]. Як зазначає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінець у Щорічній доповіді за 2023 рік, керівники релігійних організацій (Церкви адвентистів сьомого дня, Релігійного центру Свідків Єгови, Церкви євангельських християн-баптистів) неодноразово зверталися щодо захисту права на свободу віросповідання громадян під час мобілізації, оскільки представники територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки відмовляються враховувати релігійні переконання, аргументуючи це відсутністю механізму реалізації права на альтернативну службу в умовах воєнного стану [3].

Наслідком цієї нормативної прогалини стала суперечлива судова практика. За даними Верховного Суду та моніторингу Української Гельсінської спілки з прав людини, у 2022 році за ст. 336 Кримінального кодексу України (КК) (ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період) було засуджено 186 осіб, у 2023 році - 930 осіб (зростання у 5 разів), у 2024 році - 618 осіб. Загальна кількість зареєстрованих кримінальних проваджень за цією статтею з 24 лютого 2022 року до вересня 2025 року сягнула 19 273, з яких 7 902 провадження закрито [4]. Варто зазначити, що серед постраждалих, за-

звичай, виключно віряни. За даними Європейської асоціації Свідків Єгови, станом на 10 травня 2025 року зафіксовано 1139 випадків примусового відправлення членів цієї конфесії до військових частин, відкрито 886 кримінальних проваджень за ст. 336 КК, з яких 226 передано до суду. Окрім цього, 36 проваджень відкрито за військовими злочинами (статті 402, 407 КК). Станом на 17 червня 2025 року п'ятеро Свідків Єгови відбувають покарання у виді 36 місяців позбавлення волі. Щодо Адвентистів сьомого дня станом на червень 2025 року на стадії досудового розгляду перебувало 68 кримінальних проваджень і 25 справ розглядалося судами, четверо адвентистів утримуються у СІЗО за ст. 402 КК [82, с. 50].

Згадана колізія стала предметом конституційного контролю. У жовтні 2024 року Другий сенат Конституційного Суду України (КСУ) розпочав у формі письмового провадження розгляд справ за конституційними скаргами Віталія Алексеєнка, Сергія Івануценка та Дмитра Зелінського - громадян, засуджених за ст. 336 КК України за відмову від військової служби з посиланням на релігійні переконання (належність до Свідків Єгови та Церкви адвентистів сьомого дня). Ухвалою Другого сенату від 22 липня 2025 року справи за конституційними скаргами В. Алексеєнка та С. Івануценка об'єднані в одне конституційне провадження, розгляд якого продовжився 1 жовтня 2025 року на відкритій частині пленарного засідання [5]. Скаржники просять визнати такими, що не відповідають ч. 4 ст. 35 Конституції України, положення ч. 1 ст. 1, ч. 2 ст. 1 і ст. 2 Закону «Про альтернативну (невійськову) службу» в частині, що обмежує можливість заміни лише строковою службою, дозволяє встановлення обмежень в умовах воєнного стану та звужує коло суб'єктів права належності до вичерпного переліку релігійних організацій.

Указана проблематика має очевидний міжнародно-правовий вимір, що розгортається на трьох рівнях. На універсальному рівні Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 22 (1993) до ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права визнав, що право на відмову від військової служби з міркувань совісті впливає зі свободи думки, совісті та релігії. На регіональному рівні Ради Європи у рішенні Великої палати Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у справі *Vaoyatyan v. Armenia* від 7 липня 2011 року вперше визнано, що ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄКПЛ) автономно захищає право на відмову

від військової служби за мотивами совісті. На рівні Європейського Союзу(ЄС) цей принцип закріплено у первинному праві у ст. 10(2) Хартії основоположних прав ЄС. Особливе значення має висновок Венеційської комісії amicus curiae CDL-AD(2025)006 від 18 березня 2025 року, наданий на запит КСУ, що виходить з прямого позитивного зобов'язання держав-учасниць ЄКПЛ створити систему альтернативної служби, відокремлену від військової [6]. З набуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 року та відкриттям переговорів про вступ у червні 2024 року приведення національної моделі альтернативної служби у відповідність з міжнародними стандартами перетворилося на конкретне євроінтеграційне зобов'язання.

Отже, комплексне конституційно-правове дослідження інституту альтернативної служби під час воєнного стану з використанням міжнародних стандартів (ООН, Ради Європи та ЄС) і порівняльно-правового аналізу практики держав-членів ЄС набуває теоретичної значущості й практичної невідкладності.

Стан опрацювання проблеми. Питання конституційних обов'язків загалом і обов'язку захисту Вітчизни, зокрема розроблялися у вітчизняній конституційно-правовій науці у працях В. Шаповала, М. Савчина, О. Скрипнюка, А. Колодія, В. Погорілка, М. Козюбри, А. Селіванова, С. Головатого. Власне інститут альтернативної (невійськової) служби досліджувався у праці Л. Ярмол і С. Вандьо [7], які запропонували комплекс законодавчих змін щодо удосконалення механізму реалізації права громадян на заміну військового обов'язку альтернативною службою. Конституційно-правові засади права людини на альтернативну службу проаналізовано в дослідженнях В. Голуба [8], який здійснив системний аналіз закріплення цього права у конституціях Естонії (ст. 124), Чехії (ст. 15(3) Хартії основних прав і свобод), Німеччини (ст. 12-а), Португалії (ст. 276(4)), Іспанії (ст. 30(2)), Словенії (ст. 123(2)) і Словаччини (ст. 25). Проблеми реалізації цього права в умовах війни ґрунтовно розглянуті у працях І. Пирогі, М. Белової та В. Фрідманської [9], а також Н. Марич [10], яка обґрунтувала необхідність розширення гарантії на непозарелігійні переконання.

Важливе значення мають дослідження Б. Мохончука і О. Ковтуненко [1], в яких проаналізовано юридичні позиції Верховного Суду після повномасштабної агресії 2022 року, висновок Венеційської комісії, практика ЄСПЛ та зарубіжний досвід. Концептуальну рамку для аналізу обмеження прав людини під час

воєнного стану запропоновано у фундаментальній колективній монографії Я. Лазура, М. Савчина і Т. Попович «Обмеження прав людини та екстраординарні юридичні режими» (2025) [11], в якій розкрито позитивні зобов'язання держави та засади юридичної визначеності в умовах екстраординарних правових режимів, проаналізовано конституційні критерії обмеження прав людини у розрізі верховенства права і пропорційності, а також критично оцінено структуру Указу Президента № 64/2022 з точки зору юридичної визначеності. Під кутом зору теорії та філософії права свободу совісті та релігії як конституційну цінність і підставу для позитивних зобов'язань держави досліджено у статті С. Цебенко [85], де обґрунтовано взаємозв'язок між світською природою держави та її обов'язком гарантувати право на альтернативну службу, а також розкрито дуалістичну природу *forum internum/externum* у контексті національного законодавства України. Проблеми юридичної відповідальності у сфері альтернативної служби та її співвідношення з юридичною відповідальністю військовослужбовців розкрито у праці Є. Григоренка [12], який ще у 2016 році вказав на парадоксальність положення Закону, відповідно до якого недисциплінованість громадянина, який проходить альтернативну службу, не нівелює його стійких релігійних переконань. Окремі аспекти правового регулювання розглянуто в працях Я. Котилка та О. Гусева [13], [76], М. Васіна [14], О. Білаш, Т. Карабін і А. Селіванова [63], В. Куриляка [75].

Серед зарубіжних дослідників ключовою є робота Ch. Walter і німецька традиція аналізу *Kriegsdienstverweigerung aus Gewissensgründen* [15], а також праці S. Mancini з італійської доктрини *obiezione di coscienza*, R. Navarro-Valls і J. Martínez-Torrón з іспанської моделі [16]. Особливо важливим є порівняльне дослідження Г. Мароня (G. Maroń) [17], який, аналізуючи практику органів конституційного контролю різних держав, дійшов висновку, що обсяг конституційного права на відмову від військової служби з міркувань совісті більше залежить від позиції конституційних судів, аніж від буквальних формулювань самої конституції. Концептуальні засади «живого» тлумачення Конвенції, яке лягло в основу рішення Bayatyan, проаналізовано у монографіях G. Letsas і A. Mowbray. Історико-правові аспекти права на відмову від військової служби з міркувань совісті в системі ООН розкрито у працях J. Kessler [18] та А. Сіусі, а сучасні виклики цього права у дослідженні М. Moravčíková [19]. Важливим зарубіжним дослідженням, що

безпосередньо стосується аналізованої теми, є стаття С. Панасюка [78], яка опублікована у чеському правознавчому виданні Acta Universitatis Carolinae – Iuridica (2025). Принципово нову компаративну перспективу пропонує Дж. Бірдсалл (J. Birdsall) [86]. Комплексний правовий аналіз свободи совісті та релігії у контексті загроз національній безпеці у пост-советських державах (Україна та країни Балтії) здійснено у статті М. Кивіорг і Я. Галієва (M. Kivior, Y. Halieiev) [87], у ній розроблено концепцію «секьюритизації прав» (securitization of rights), обґрунтовано, що міжнародні договори не допускають обмежень forum internum з міркувань національної безпеки, виокремлено три принципи юриспруденції ЄКПЛ/МПГПП (нейтральність держави, автономія релігійних організацій, недискримінація), а також проаналізовано пропорційність і законність обмежень свободи совісті в умовах воєнного стану.

Вагомим внеском у заповнення цієї прогалини є стаття С. Оверчука [79], в якій здійснено комплексний доктринальний аналіз складу кримінального правопорушення за ст. 336 КК України у контексті сумлінної відмови, обґрунтовано відсутність суспільної небезпечності, протиправності та умислу у діяннях відмовників, проведено критичний аналіз Постанови Об'єднаної палати ВС від 27.10.2025 у справі № 573/838/24, а також запропоновано механізм «тесту на щирість» і стандарт «справжньої альтернативи». Принципово важливою є також стаття С. Рабіновича [80], в якій здійснено систематичний конституційно-правовий аналіз позитивного зобов'язання держави щодо забезпечення альтернативної служби в умовах воєнного стану виключно через юриспруденцію КСУ (а не лише через ЄКПЛ), застосовано трискладовий тест і перевірку на непорушність сутнісного змісту права, введено темпоральну презумпцію добросовісності як засіб протидії зловживанням, а також наведено актуальні статистичні дані щодо масштабів кримінального переслідування вірян станом на червень 2025 року та проаналізовано нові інституційні кроки влади.

Проте, попри значний доктринальний доробок, цілісного конституційно-правового дослідження інституту альтернативної служби під час воєнного стану з одночасним застосуванням міжнародних стандартів (ООН, Ради Європи та ЄС), висновку Венеційської комісії 2025 року, найновіших рішень ЄСПЛ і порівняльно-правовим аналізом практики держав-членів ЄС у вітчизняній науці досі не здійснено. Саму цю прогалину у сфері комплексного

конституційно-правового дослідження з використанням як міжнародних стандартів, так і власної конституційної доктрини КСУ, і покладена заповнити ця стаття.

Мета дослідження полягає у комплексному конституційно-правовому аналізі інституту альтернативної (невійськової) служби як механізму узгодження обов'язку захисту Вітчизни зі свободою совісті під час воєнного стану, з урахуванням міжнародних стандартів (ООН, Ради Європи і ЄС), висновку Венеційської комісії та порівняльної практики держав-членів ЄС, а також у формулюванні пропозицій de lege ferenda щодо приведення національного законодавства у відповідність з євроінтеграційними зобов'язаннями України.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Догматико-юридичний метод використано для аналізу конституційних і законодавчих норм України, джерел права ЄС і ЄКПЛ. Історико-правовий метод дав змогу простежити еволюцію підходу Європейської комісії та ЄСПЛ до відмови від військової служби за мотивами совісті від 1960-х років до теперішнього часу. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення моделей правового регулювання альтернативної служби у ФРН, Італії, Іспанії, Греції, Фінляндії, Польщі, Естонії, Чехії, Словенії, Словаччині. Метод системного аналізу використано для виявлення внутрішніх суперечностей між ч. 4 ст. 35 Конституції України та галузевим законодавством. Телеологічний метод дозволив розкрити ціннісне наповнення розглянутих норм. Метод юридичного прогнозування застосовано при формулюванні пропозицій de lege ferenda.

Виклад основного матеріалу. Доктринальні засади співвідношення обов'язку захисту Вітчизни та свободи світогляду. Конституційний обов'язок захисту Вітчизни належить до категорії первинних, непохідних обов'язків громадянина, які забезпечують саме існування державного суверенітету. Стаття 65 Конституції України встановлює, що «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України». Ст. 17 Основного Закону конкретизує, що оборона України покладається на Збройні Сили України, а також на визначені законом військові формування та правоохоронні органи. Ст. 1 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року визначає особливий період -проміжок часу, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його

до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

Конституційна конструкція України належить до європейської традиції, яка розглядає обов'язок захисту держави як кореспондент права на громадянство. Водночас сучасне конституційне мислення відмовилося від абсолютистського розуміння цього обов'язку. Починаючи з середини XX століття, конституції держав Західної Європи послідовно визнали, що примус до служби зі зброєю у руках не може поширюватися на осіб, для яких це суперечить глибоко вкоріненим переконанням совісті. Пункт 3 ст. 4 Основного Закону ФРН 1949 року став першою нормою такого роду в післявоєнній Європі: «Ніхто не може бути примушений проти своєї совісті до військової служби зі зброєю» (Kriegsdienstverweigerung aus Gewissensgründen) [15]. Цю модель було прийнято у ст. 30 Конституції Іспанії 1978 року [16], ст. 11 Конституції Греції 1975 року, ст. 85 Конституції Польщі 1997 року та, з певною своєрідністю, у ст. 52 Конституції Італії 1947 року, яка прямо не містить такої норми, але була доктринально розширена Конституційним судом Італії у низці рішень [15; 70].

Окремий доктринальний аргумент на користь позитивного зобов'язання держави забезпечити право на альтернативну службу пропонує С. Цебенко. Вона вказує, що світська природа Української держави (ст. 35 ч. 3, ст. 11 Конституції, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації») не нівелює її зобов'язань у сфері свободи думки, совісті та релігії, а, навпаки, передбачає комплекс юридичних та організаційних заходів для гарантування кожному цього права. Принцип нейтральності держави щодо релігії та рівності конфесій означає, що держава зобов'язана забезпечити ідеологічну багатоманітність, у тому числі можливість виконати конституційний обов'язок у формі, сумісній із совістю особи. Підкреслено дуалістичну природу права на свободу думки, совісті та релігії: внутрішній аспект (*forum internum*), який охоплює право мати, приймати або змінювати релігію, трактується як абсолютне право, що жодним чином не підлягає обмеженню і реалізується на рівні внутрішніх переконань та почуттів індивіда; зовнішній аспект (*forum externum*), який охоплює право на індивідуальне та колективне сповідування релігії, хоча і захищається державою, може бути об'єктом обґрунтованих законодавчих обмежень. Таким чином, заборона обмежувати *forum internum* виводиться не лише з ст. 9 ЄКПЛ, а й безпосередньо з консти-

туційного принципу світської держави, що посилює внутрішньоправову аргументацію позитивного зобов'язання [85].

Доктрина М. Кивіорг і Ю. Галєєва вводить у цей контекст критично важливе теоретичне поняття - «секьюритизація прав» (*securitization of rights*). Секьюритизація означає процес, у якому безпека ставиться на перше місце, а обмеження прав виправдовуються терміновістю надзвичайної ситуації. У сфері свободи совісті цей феномен виявляється найгостріше: суди і органи влади починають сприймати право на відмову від військової служби як загрозу державній безпеці, а не як конституційну гарантію, що підлягає захисту навіть в умовах збройного конфлікту. Саме цей механізм операціоналізовано у доктрині «абсолютного обов'язку» і «захисного релятивізму» Верховного Суду (постанова від 27.10.2025 у справі № 573/838/24). Водночас М. Кивіорг і Ю. Галєєв вказують на фундаментальний нормативний принцип, що блокує будь-яку секьюритизацію *forum internum*. «Міжнародні договори з прав людини (ЄКПЛ і МПГПП) не допускають обмежень свободи думки, совісті та релігії з мотивів національної безпеки» [85]. Обмеження свободи совісті з підстав безпеки прямо виключено обмежувальними клаузулами обох конвенцій: ст. 18(3) МПГПП допускає обмеження лише «з підстав, що прямо вказані в тексті», а для *forum internum* обмеження взагалі не передбачені. Поряд з цим автори виокремлюють три принципи, що пронизують юриспруденцію обох конвенцій щодо свободи совісті: (1) «нейтральність держави» - «держава не має права оцінювати законність релігійних переконань або способів їх вираження»; (2) «автономія» релігійних спільнот; (3) «недискримінація». Ці принципи - особливо принцип нейтральності прямо підтверджують, що вимога членства в одній з десяти «дозволених» конфесій як умова доступу до альтернативної служби порушує всі три засади одночасно [87].

Як слушно зауважують Л. Ярмол і С. Вандьо, у контексті виконання військового обов'язку виникає не право на альтернативну службу, а право на заміну військової служби альтернативною. Альтернативна служба є виконанням юридичного обов'язку, проте уже в іншій, відмінній від військової служби формі [7, с. 42]. Ця термінологічна точність має важливе доктринальне значення, оскільки розмежовує юридичні наслідки. Як зазначає Є. Григоренко, розгляд альтернативної служби як права призвів до того, що Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» фактич-

но не передбачив юридичної відповідальності за ухилення від її проходження, що знайшло відображення також у Кодексі України про адміністративні правопорушення та ККУ [12, с. 48].

Українська конституційна модель, що втілюється у ч. 4 ст. 35 Конституції України, сприйняла ядро німецько-італійської традиції. Її доктринальне обґрунтування спирається на концепцію багаторівневого тесту пропорційності. Примусове залучення особи до дій, що становлять серйозний і непереборний конфлікт (serious and insurmountable conflict, за формулою ЄСПЛ) з її релігійними переконаннями, не може бути визнане «необхідним у демократичному суспільстві» там, де існує менш обтяжливий альтернативний засіб - цивільна служба, що слугує тим самим публічним інтересам. Така концепція розгорнута у рішенні Конституційного суду Німеччини BVerfGE 48, 127 (1978), де було стверджено, що відмова від військової служби за мотивами совісті є не пільгою, а конституційним правом, яке потребує лише адекватної процедури розгляду [19]. Аналогічну позицію зафіксував Конституційний суд Італії у рішенні № 467/1991, визнавши свободу совісті «первинною цінністю конституційного ладу» (valore primario dell'ordinamento costituzionale)[89].

Слід зазначити, що у конституційно-правовій доктрині виокремлюються два типи конфлікту між обов'язком захисту Вітчизни та свободою совісті: (а) обмежена відмова, яка стосується лише використання зброї, за якої особа готова виконувати військові функції без зброї (медична, технічна, логістична підтримка); (б) абсолютна відмова, яка стосується будь-якої участі у військовій структурі, що вимагає виконання виключно цивільної служби, не підпорядкованої військовому командуванню. Саме цю відмінність поклала в основу своєї практики Велика палата ЄСПЛ у справі Aduyan v. Armenia (2017), зазначивши, що держава зобов'язана забезпечити справді цивільну (genuinely civilian) альтернативну службу для тих, для кого будь-яке підпорядкування військовим структурам є неприйнятним з мотивів совісті [21].

Конституційно-правова доктрина розрізняє два виміри свободи совісті: внутрішній (forum internum) та зовнішній (forum externum). Як підкреслює С. Оверчук, посилаючись на суддю ЄСПЛ Різу Тюрмена, право на свободу думки, совісті та релігії у своєму внутрішньому вимірі є «абсолютним», тобто держава не може втручатися у forum internum, і обмеження допускаються лише щодо зовнішніх проявів

думки, совісті та релігії [79, с. 164]. Саме ця абсолютність forum internum є тим конституційним щитом, який захищає сумлінних відмовників навіть в умовах воєнного стану, оскільки відповідно до ст. 15 § 2 ЄКПЛ дерогація від ст. 3 Конвенції (заборона нелюдського поводження) неможлива навіть під час війни чи іншої суспільної небезпеки, що загрожує нації. Позиція Верховного Суду, яка через механізм «захисного релятивізму» (defensive relativism, за Frederick Cowell) легітимізувала пріоритет мілітарної доцільності над forum internum, вступає в пряму колізію з цим абсолютним характером захисту [79, с. 167]. Принципово важливим у цьому контексті є й доктринальна теза С. Оверчука про відсутність складу кримінального правопорушення у діяннях сумлінних відмовників. Реалізація особою конституційного права прямої дії (ч. 4 ст. 35 Конституції) виключає як суспільну небезпечність і протиправність, так і умисел (mens rea), оскільки метою особи є не уникнення захисту Вітчизни, а його виконання у невійськовій формі, що є сумісною з форум-інтернум [79, с. 165].

Особливого значення в умовах воєнного стану набуває доктринальне питання про зв'язок між правом на відмову від військової служби за мотивами совісті (ст. 9 ЄКПЛ) та правом на життя (ст. 2 ЄКПЛ). С. Панасюк обґрунтовує позицію, що в умовах збройного конфлікту відмова від участі у бойових діях є не лише реалізацією свободи совісті, а й безпосередньо пов'язана із захистом права на життя. Примусовий призов особи до лав збройних сил перетворює її на законний об'єкт ураження за нормами міжнародного гуманітарного права, що становить пряму загрозу праву на життя [78].

З цієї позиції Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 36 (2019) до ст. 6 МПГПП підкреслив, що право на життя є верховним правом, відступ від якого неможливий, зокрема в умовах збройного конфлікту [90]. Ця доктринальна лінія, попри те що ЄСПЛ ще не розглядав ст. 2 і ст. 9 ЄКПЛ у системному зв'язку щодо відмовників від військової служби, відкриває перспективу для прецедентного розвитку Страсбурзького стандарту, особливо в контексті масових переслідувань сумлінних відмовників під час воєнного стану. Таке тлумачення узгоджується з позицією Венеційської комісії CDL-AD(2025)006: за жодних обставин сумлінний відмовник не може бути змушений носити або застосовувати зброю, навіть для самооборони країни [6].

У вітчизняному конституційно-правовому вимірі позитивне зобов'язання дер-

жави щодо забезпечення права на альтернативну службу ґрунтується не тільки на ЄКПЛ і міжнародних стандартах, але й безпосередньо на Конституції України та актах КСУ. Як зазначає С. Рабінович, зі змісту ст. 1, 3, 8, 35 (ч. 4) Конституції у сукупності з позиціями КСУ (рішення № 22-рп/2004, № 3-р/2018, № 3-р/2022, № 4-р/2022, № 10-р(П)/2023) випливає, що «позитивне зобов'язання держави із забезпечення заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою є безумовним, не обумовленим додатковими вимогами чи умовами, обов'язком держави перед громадянином» [82, с. 58]. Цей висновок ґрунтується на юридичних позиціях КСУ, зокрема таких: «позитивний обов'язок держави полягає у забезпеченні належної системи національного захисту конституційних прав людини шляхом розроблення відповідного нормативно-правового регулювання; впровадженні ефективної системи захисту; створенні умов для реалізації людиною її фундаментальних прав» (рішення КСУ № 3-р/2018); «держава має втілювати у своїй діяльності конституційний принцип добропорядного врядування (good governance)» (рішення КСУ № 9-р(П)/2022). Важливо, що С. Рабінович переконливо показує, що обов'язок захисту Вітчизни і військовий обов'язок не є тотожними категоріями; обов'язки альтернативної (невійськової) служби так само є видами конституційних обов'язків людини перед суспільством (ст. 23 Конституції), тому конституційна цінність релігійних переконань перебуває з обов'язком захисту Вітчизни у відносинах доповнюваності, а не конфлікту [82, с. 56].

Європейський правозахисний стандарт щодо відмови від військової служби за мотивами совісті зазнав принципової еволюції впродовж півстоліття. Початковий підхід Європейської комісії з прав людини, сформований у 1966 році в рішенні *Grandrath v. Germany* (№. 2299/64), виходив з того, що ст. 9 ЄКПЛ має тлумачитися у зв'язку зі ст. 4 § 3(b), яка, виключаючи зі сфери «примусової праці» будь-яку військову службу або, «у випадку осіб, що відмовляються від військової служби за мотивами совісті, в країнах, де це визнано, службу, що вимагається замість примусової військової служби», нібито залишала визнання права на відмову від військової служби на розсуд самих держав-учасниць [22].

Перший принциповий поворот стався у рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі *Thlimmenos v. Greece* від 6 квітня 2000 року (№ 34369/97) [22]. Заявником був Свідок Єгови, засуджений за відмову від військової слу-

жби, який оскаржував неможливість обіймати посаду сертифікованого бухгалтера внаслідок цього засудження. Суд констатував порушення ст. 14 у поєднанні зі ст. 9 Конвенції. Автоматичне прирівнювання особи, засудженої за відмову від служби з мотивів совісті, до загальної категорії злочинців становило дискримінацію. Хоча рішення прямо не торкалося права на відмову, воно заклало доктринальний фундамент для визнання особливого статусу совістливих відмовників.

Важливим етапом стало рішення у справі *Stefanov v. Bulgaria* від 3 травня 2001 року (№. 32438/96) [49], у якому ЄСПЛ зобов'язав державу припинити будь-яке кримінальне провадження, ініційоване в Болгарії з 1991 року щодо громадян, які відмовилися від військової служби на підставі переконань, але виявили готовність пройти альтернативну цивільну службу. Також було підкреслено, що альтернативна цивільна служба не повинна бути пов'язана з військовими установами. Наступним етапом стало рішення у справі *Ülke v. Turkey* від 24 січня 2006 року (№ 39437/98) [50], де було констатовано порушення ст. 3 Конвенції: повторне ув'язнення громадянина за постійну відмову від військової служби (всього дев'ять разів) визнано нелюдським і таким, що принижує гідність, поведженням.

Принципове концептуальне оновлення відбулося у рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі *Bayatyan v. Armenia* від 7 липня 2011 року (№ 23459/03). Заявником був вірменський громадянин, Свідок Єгови, був засуджений у 2002 році до двох з половиною років позбавлення волі за ухилення від призову, водночас добровільно виявивши готовність проходити цивільну альтернативну службу, яка тоді у Вірменії ще не була запроваджена. Палата Суду 27 жовтня 2009 року, слідуючи традиційній позиції, визнала відсутність порушення. За клопотанням заявника справу передано до Великої палати, яка 16 голосами проти 1 ухвалила революційне рішення: ст. 9 Конвенції повинна тлумачитися автономно від ст. 4 § 3(b), як «живий інструмент» (living instrument), з урахуванням «наявного серед держав-членів фактичного консенсусу» щодо визнання права на відмову від військової служби за мотивами совісті [23].

Центральні правові тези справи *Bayatyan*, що сформували нинішній європейський стандарт, можна викласти так: по-перше, опозиція військовій службі, якщо вона мотивована серйозним і непереборним конфліктом між обов'язком військової служби та совістю особи або її глибоко та щиро утриманими релі-

гійними чи іншими переконаннями, становить «переконання або віру» достатньої вагомості, серйозності, послідовності та важливості, щоб підпадати під гарантії ст. 9 Конвенції (§ 110). По-друге, засудження особи за відмову від військової служби в умовах відсутності альтернативної служби не може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві» і порушує ст. 9 (§ 126). По-третє, «переважна більшість» держав-членів Ради Європи на момент подій, що розглядалися, вже визнавала це право в законодавстві й практиці, що свідчить про формування регіонального юридичного консенсусу (§ 103). По-четверте, відмова держави визнавати право на альтернативну службу в умовах такого консенсусу не може бути виправдана посиланням на історичне тлумачення Конвенції.

Стандарт Bayatyan було підтверджено і розширено в десятках подальших рішень. У справах Bukharatyan v. Armenia та Tsaturyan v. Armenia від 10 квітня 2012 року [53; 54] Суд застосував ту саму логіку до заявників, засуджених у тих же обставинах. У справі Eçser v. Turkey від 22 листопада 2011 року [51] та Savda v. Turkey від 12 червня 2012 року [55] стандарт Bayatyan був перенесений на турецьку правову систему. У справі Feti Demirtaş v. Turkey від 17 січня 2012 року [52] Суд констатував сукупне порушення ст. 3 і ст. 9 Конвенції щодо заявника, який зазнав повторних ув'язнень і принизливого поводження. У справі Buldu v. Turkey (2014) [56] ця лінія продовжена. Особливе значення має рішення Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan від 17 жовтня 2019 року (заяви № 14604/08 та інші), у якому Суд підкреслив, що навіть необхідність захисту територіальної цілісності держави не може бути підставою для обмеження права на відмову від військової служби з релігійних переконань (§ 97) [23].

Рішення у справі Papavasiliakis v. Greece від 15 вересня 2016 року (№ 66899/14) [58] уперше деталізувало процедурні гарантії. Суд констатував порушення ст. 9 у ситуації, коли клопотання заявника про альтернативну службу розглядалося комісією, у складі якої не було забезпечено необхідну рівновагу між військовими і цивільними членами. Стандарт процедурної справедливості при оцінці щирості переконань став самостійним елементом європейської доктрини. Водночас у справі Enver Aydemir v. Turkey від 7 червня 2016 року (№ 26012/11) [57] ЄСПЛ підтвердив право держави встановлювати процедури для оцінки серйозності переконань особи та запобігання спробам зловживань (§ 81), що було уточнено

у справі Dyagilev v. Russia від 10 березня 2020 року [59] (№ 49972/16): тягар доказування не може перекладатися виключно на заявника; уповноважений орган повинен проводити активне змістовне оцінювання.

Ключовий зміст принципу справжньої цивільності альтернативної служби розкрито у рішенні Aryan and Others v. Armenia від 12 жовтня 2017 року (№ 75604/11) [21]. Суд констатував порушення ст. 9 попри формальне запровадження Вірменією альтернативної служби законом 2003 року. Служба не була «справді цивільною», оскільки залишалася під наглядом військового керівництва, що суперечило самій суті звільнення від військового обов'язку за мотивами совісті. Аналогічні висновки зроблено у справі Teliatnikov v. Lithuania від 7 червня 2022 року (№ 51914/19) [60]. Цей стандарт genuinely civilian service став обов'язковим орієнтиром для всіх держав-членів Ради Європи.

Нарешті, у новітньому рішенні Kanatlı v. Türkiye від 12 березня 2024 року (№ 18382/15) [25] ЄСПЛ поширив стандарт Bayatyan на відмову від проходження резервної військової служби, підтвердивши, що сфера дії ст. 9 ЄКПЛ і похідне від неї право на альтернативну службу охоплює не лише активну військову службу, а й військову службу в резерві (§§ 65–67). Це рішення має очевидне значення для України з огляду на резервну компоненту нинішньої моделі мобілізації.

Поряд з прецедентною практикою ЄСПЛ критичного значення набувають документи політичних органів Ради Європи: Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 337 (1967) (вперше визнала право на відмову від військової служби за мотивами совісті) [42], Рекомендація ПАРЕ 816 (1977), Рекомендація Комітету міністрів № R(87)8 від 9 квітня 1987 року [43], Рекомендація ПАРЕ 1518 (2001) [44], щодо здійснення права на відмову від військової служби з міркувань совісті в державах-членах Ради Європи, та Рекомендація CM/Rec(2010)4 [45] про права людини військовослужбовців. На теренах Європи функціонує також неурядова організація Європейське бюро з питань відмови від військової служби з міркувань совісті (European Bureau for Conscientious Objection - EBCO) зі штаб-квартирою у Брюсселі, що сприяє координації національних практик.

Особливе значення має висновок Венеційської комісії amicus curiae CDL-AD(2025)006 від 18 березня 2025 року, наданий на запит КСУ. У ньому Венеційська Комісія сформулювала декілька принципових по-

зицій. По-перше, обов'язок усіх громадян із захисту Вітчизни, передбачений ст. 65 Конституції України, на практиці не вимагає користування військовою зброєю кожним із громадян чи їх включення до системи військового командування - сумлінні відмовники можуть виконувати цей обов'язок по-іншому (§ 53). По-друге, твердження, що військова служба навіть під час війни може включати діяльність, яка не потребує використання зброї і нібито не тягне істотного втручання у право за ст. 9 ЄКПЛ, є хибним, оскільки ігнорує включення особи до військової структури. По-третє, згідно з ЄКПЛ та Міжнародним пактом про громадянські і політичні права держави мають позитивне зобов'язання створити систему альтернативної служби, яка повинна бути відокремлена від військової системи, не мати карального характеру та залишатися в розумних часових межах. По-четверте, доступ до альтернативної служби повинен бути недискримінаційним і забезпечуватися за справедливими та прозорими механізмами; по-п'яте, за жодних обставин сумлінний відмовник від військової служби не може бути зобов'язаний носити або використовувати зброю, навіть для самооборони країни [6].

Стандарт Європейського Союзу і порівняльна конституційна практика держав-членів. Право ЄС містить унікальну серед регіональних правопорядків норму прямого конституювання права на відмову від військової служби за мотивами совісті. Стаття 10(2) Хартії основоположних прав ЄС, що набула обов'язкової юридичної сили з Лісабонським договором 2009 року, прямо проголошує: «Право на відмову від військової служби за мотивами совісті визнається згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права». Таким чином, первинне право ЄС формалізує це право на наднаціональному рівні, залишаючи лише режим його реалізації державам-членам.

Суд ЄС звертався до цієї проблематики в контексті біженського статусу. У рішенні *Shepherd v. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge* від 26 лютого 2015 року (справа C-472/13) [61] Суд тлумачив ст. 9(2)(e) Директиви 2011/95/ЄС стосовно американського військовослужбовця, який дезертирував, щоб не брати участь у військових операціях в Іраку. Цей підхід було підкріплено у рішенні *EZ v. Bundesrepublik Deutschland* від 19 листопада 2020 року (справа C-238/19) [62], де Суд ЄС підтвердив, що особи, які відмовляються від військової служби, щоб не брати участі в конфлікті, який передбачає вчинення воєнних злочинів, можуть претендувати на захист бі-

женця.

Порівняльний аналіз конституційних моделей держав-членів ЄС виявляє значну конвергенцію. У Німеччині конституційне право на відмову від військової служби розвивалося через рішення Федерального конституційного суду: BVerfGE 12, 45 (1960), BVerfGE 28, 243 (1970), BVerfGE 48, 127 (1978) і BVerfGE 69, 1 (1985). Цікаво, що у 2011 році у ФРН було зупинено обов'язковий військовий призов, а альтернативну службу замінено федеральною волонтерською службою (*Bundesfreiwilligendienst*), що триває в середньому 12 місяців і передбачає роботу в лікарнях, будинках престарілих, дитячих будинках, центрах денного догляду, школах, молодіжних центрах, спортивних клубах, музеях, установах захисту від стихійних лих [25]. В Італії Конституційний суд рішенням № 164/1985 [88] створив конституційну доктрину *obiezione di coscienza*, спираючись на ст. 2 та ст. 52 Конституції; рішення № 467/1991 [89] пішло далі, визнавши свободу совісті «первинною цінністю конституційного ладу».

Іспанська Конституція у ст. 30 явно визнає право на відмову від військової служби за мотивами совісті; його межі окреслено рішеннями Конституційного суду STC 15/1982, 160/1987 та 161/1987 [92]. У Польщі, згідно зі ст. 85(3) Конституції, громадяни, для яких військова служба суперечить релігійним переконанням чи моральним принципам, можуть проходити альтернативну службу. Заслужовують на увагу й конституційні моделі інших держав-членів: ст. 124 Конституції Естонії, ст. 15(3) Хартії основних прав і свобод (частина конституційного законодавства Чехії), ст. 123(2) Конституції Словенії, ст. 25 Конституції Словаччини, ст. 276(4) Конституції Португалії - усі вони закріплюють право на альтернативну службу безпосередньо на конституційному рівні [8, с. 192–193]. У Греції після виконання *Papavasylakis* запроваджено реформу механізму оцінки щирості переконань.

Принципово важливим для оцінки правового режиму альтернативної служби під час воєнного стану є порівняльний аналіз, здійснений С. Панасюком, за критерієм обмежуваності цього права в умовах воєнного стану чи збройного конфлікту [78]. Залежно від конституційного підходу виокремлюються три групи держав. Першу групу складають держави з найвищим рівнем захисту. Конституція Литви у ст. 145 прямо не включає право на альтернативну службу до переліку прав, що можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану; ст. XXXI Конституції Угорщини гарантує аль-

тернативну службу навіть під час надзвичайного стану та превентивних заходів оборони. Друга група це держави з частковим захистом: ст. 15(3) Хартії основних прав і свобод Чехії гарантує право відмовитись від військової служби, якщо вона суперечить совісті чи релігійним переконанням, без прямих вилучень на воєнний час. Третя - держави з можливістю обмеження. Ст. 130 Конституції Естонії дозволяє обмежити право на альтернативну службу в умовах збройного конфлікту; ст. 233(1) Конституції Польщі не включає право на заміну службу (ст. 85(3)) до переліку прав, які не можуть бути обмежені під час воєнного стану; ст. 53(1) Конституції Румунії допускає обмеження будь-яких прав і свобод законом у разі потреби захисту національної безпеки. Конституційна модель України структурно тяжіє до третьої групи: ч. 4 ст. 35 про альтернативну службу відсутня у переліку прав, що не можуть бути обмежені за ст. 64 Конституції. Водночас Указ Президента № 64/2022 також не включив ст. 35 до переліку обмежених прав, що, як зазначено вище, означає збереження гарантії у повному обсязі. Ця «подвійна нейтральність» Указу щодо ст. 35 водночас є і нормативною прогалиною, і потенційним конституційним ресурсом для розширювального тлумачення - тим, яким скористались суди першої інстанції у справах № 511/2216/24 та № 953/9807/24[78].

Окрему модель становить Фінляндія, де зберігається загальний призов і водночас визнається право на невійськову службу, яка триває довше за військову (347 діб порівняно зі 165–347 добами військової). Інтерес становить досвід запровадженої у 2024 році в Колумбії «Соціальної служби для миру» (Social Service for Peace) як альтернативи військовій службі, яка дозволяє проходити службу у різних формах: навчання цифровій грамотності в сільській місцевості, робота з жертвами збройних конфліктів, догляд за особами з інвалідністю та літніми людьми, надання допомоги постраждалим від стихійних лих [26]. Ключові відмінності в підходах різних держав, як ґрунтовно зазначає звіт ЕВСО 2023/2024, передбачають: ступені залучення військових до адміністрування служби; критерії прийнятності; каральний чи некаральний характер; види робіт; строки альтернативної служби порівняно з військовою [1].

Компаративна цінність аналізу Дж. Бірдсалла [86] полягає у двох позаєвропейських моделях, що мають безпосереднє значення для України. Перша модель враховує досвід США. Американська держава пройшла тривалу еволюцію від переслідувань сумлінних від-

мовників під час Першої світової війни через суд і ув'язнення понад двох тисяч осіб, включно з членами мирних церков до принципового перелому під час Другої, запровадженням програми Civilian Public Service (CPS), у якій понад 12 000 відмовників від виконання військового обов'язку виконували громадсько корисну роботу в лісових таборах, психіатричних лікарнях і дослідницьких програмах. Ця еволюція демонструє, що навіть держава, яка веде боротьбу за власне існування, здатна знайти баланс між військовою необхідністю і повагою до свободи совісті. Друга модель про досвід Республіки Корея як «модель і застереження». Південна Корея десятиліттями переслідувала сумлінних відмовників (переважно Свідків Єгови) в умовах перманентної загрози з боку КНДР. У 2018 році Конституційний суд Кореї скасував цей підхід і зобов'язав законодавця запровадити альтернативну службу. Однак запроваджена служба тривалістю 36 місяців (вдвічі більше за 18-місячну військову) зазнала критики як пропорційно надмірна і практично каральна [84].

Вважаємо, що для України ця модель є водночас взірцем і застереженням. Рішення КСУ на кшталт корейського є доцільним, але супровідне законодавство не повинно відтворювати корейської помилки невинувато тривалої служби, адже ст. 15 § 2 ЄКПЛ і стандарт Kanatlı v. Türkiye (2024) вимагають, щоб різниця у тривалості не набувала дискримінаційного або карального характеру.

Важливим є також стандарт ООН. Комітет з прав людини у Загальному коментарі № 22 (1993) до ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [46] чітко встановив, що хоча ст. 18 прямо не містить права на відмову від військової служби, таке право «може впливати з ст. 18, оскільки обов'язок використовувати смертоносну силу може серйозно конфліктувати зі свободою совісті і правом сповідувати свою релігію чи переконання». У справі Yoon and Choi v. Republic of Korea (2006, CCPR/C/88/D/1321-1322/2004) [47] Комітет кваліфікував відсутність альтернативної служби у Південній Кореї як порушення ст. 18 Пакту. Як підкреслює Г. Маронь, обсяг конституційного права на відмову від військової служби з міркувань совісті більше залежить від позиції конституційних судів, аніж від буквальних формулювань самої конституції -суди можуть виводити це право зі свободи совісті навіть за відсутності прямого згадування у тексті, а можуть і застосовувати обмежувальне тлумачення однозначно сформульованих гарантій [17, с. 177-178]. Тому

позиція КСУ у справах за конституційними скаргами В. Алексеєнка, С. Івануценка, Д. Зелінського буде визначальною.

Українська модель альтернативної служби в умовах мобілізації: нормативний вимір і судова практика. Інституційна архітектура української альтернативної служби побудована на трьох нормативних рівнях. Конституційний рівень - ч. 4 ст. 35 Конституції України, що встановлює безумовну гарантію заміни військового обов'язку альтернативною службою у разі конфлікту з релігійними переконаннями. Законодавчий рівень становлять Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу» 1991 року, ст. 2 якого обмежує суб'єктів права громадянами, що належать до діючих релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, а ст. 1 - предмет заміни - строковою військовою службою. Підзаконний рівень - Постанова Кабінету Міністрів України № 2066 від 10 листопада 1999 року, що затверджує перелік релігійних організацій та Положення про порядок проходження альтернативної служби [28].

Чинний перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю (додаток до Постанови № 2066), включає десять конфесій: Адвентисти-реформісти; Адвентисти сьомого дня; Євангельські християни; Євангельські християни-баптисти; Покутники; Свідки Єгови; Харизматичні християнські церкви; Християни віри євангельської; Християни євангельської віри; Товариство Свідомості Крішні. Належність до однієї з цих організацій є необхідною умовою для отримання права на альтернативну службу. Закон передбачає, що для проходження служби особа має документально або в інший спосіб підтвердити істинність своїх релігійних переконань. Питання визначення такої істинності за відсутності документальних підтверджень потребує однозначних законодавчих уточнень, невідомо, які саме докази та аргументи стануть переконливими для комісії [7, с. 42].

У період дії воєнного стану й мобілізації виникає ключова правова проблема. По-перше, ні Закон «Про альтернативну (невійськову) службу», ні Закон «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», ні Указ Президента № 64/2022 «Про введення воєнного стану» не врегульовують процедури отримання альтернативної служби для громадян, яких призивають за мобілізацією. Указ Президента не включив ст. 35 Конституції до переліку прав і свобод, що обмежуються в умовах воєнного стану. Як критично констатує професор М. Савчин у колективній монографії 2025 року,

Указ № 64/2022 з точки зору засад юридичної визначеності дотримується лише першої з трьох обов'язкових вимог -переліку прав, що підлягають обмеженню, -одночас не визначаючи ні обсягу таких обмежень, ні позитивних обов'язків інститутів влади щодо забезпечення прав, які не обмежуються [12, с. 135]. Це означає, що ч. 4 ст. 35 Конституції України щодо альтернативної служби продовжує діяти у повному обсязі, а на органи мобілізації покладається позитивний обов'язок забезпечити її реалізацію. По-друге, після прийняття Закону України від 11 квітня 2024 року № 3633-IX строкову військову службу як вид військової служби було скасовано і замінено базовою військовою службою, що робить процедури, передбачені Законом «Про альтернативну (невійськову) службу», незастосовними не лише в умовах воєнного стану, а й у мирний час, оскільки вони прив'язані до неіснуючого виду військової служби [1]. Отже, конституційне право продовжує діяти, проте механізм його реалізації у галузевому законі відсутній взагалі.

Ця нормативна ситуація створила дві прямо протилежні правові реакції. Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) зайняли позицію відмови у розгляді заяв про альтернативну службу. Громадяни, які ігнорували повістки або відмовлялися від явки за мотивами релігійних переконань, отримували обвинувальні вирoki за ст. 336 КК України («Ухилення від призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період»), санкція якої передбачає позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років.

Позиція Верховного Суду у цій категорії справ сформувалася у 2023–2024 роках і є послідовно обмежувальною. У постанові Касаційного кримінального суду від 15 листопада 2023 року у справі № 641/1067/23 [65] Суд чітко орієнтував суди нижчих інстанцій на призначення реального (а не умовного) покарання за ст. 336 КК України. У постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 2 травня 2024 року у справі № 344/12021/22 [66] Суд залишив без змін вирoki судів нижчих інстанцій з призначенням покарання у виді 3 років позбавлення волі. Принципово важливою є постанова Касаційного кримінального суду від 13 червня 2024 року у справі № 601/2491/22 [29], у якій Суд хоч і залишив вирок без змін, але висловив низку важливих юридичних позицій: по-перше, право сповідувати свою релігію або переконання не є абсолютним і може бути обмежене за умов законності, легітимної мети та пропорційності; по-друге, можливість здійснення

права на сумлінну відмову від військової служби не обмежується членством у зареєстрованих релігійних організаціях, зміст віровчення яких передбачає безумовну неприпустимість такої служби; по-третє, призов особи на військову службу за мобілізацією не означає автоматично, що вона зобов'язана брати до рук зброю [28]. Останнє твердження, утім, як справедливо критикують вчені, не може вважатися ефективним механізмом забезпечення конституційного права, оскільки припущення «можливості бути задіяним у виконанні інших функцій» не звільняє особу від включення у військову структуру [1].

Натомість окремі суди першої та апеляційної інстанцій визнавали, що буквальне звучення Закону не може переважати над прямою конституційною гарантією. Так, рішенням Роздільнянського районного суду Одеської області від 28 червня 2024 року у справі № 511/2216/24 було констатовано: незабезпечення можливості реалізувати право на альтернативну службу для членів Свідків Єгови є втручанням у їх свободу сповідувати релігію [9, с. 350–351]. 20 березня 2023 року Тячівський районний суд Закарпатської області виправдав чоловіка від звинувачень в ухиленні від призову, констатувавши, що обвинувачений законно реалізував своє право на свободу совісті та віросповідання й гарантоване йому Конституцією право на проходження альтернативної (невійськової) служби; примітно, що Тячівська районна військова адміністрація після детального вивчення законодавства визначила порядок залучення працездатних осіб до суспільно корисних робіт в умовах воєнного стану, у результаті чого на її обліку перебуває 2500–3000 військовозобов'язаних, віровчення яких не допускає користування зброєю [10, с. 81].

Особливо показовим є вирок Київського районного суду м. Харкова від 19 березня 2025 року у справі № 953/9807/24, яким члена релігійної організації євангельських християн-баптистів було визнано невинуватим у зв'язку з відсутністю складу кримінального правопорушення. Суд посилався на правові позиції ЄСПЛ та зробив принципово важливі висновки: Конституція гарантує право людини на альтернативну службу у разі несумісності її релігійних переконань із виконанням військового обов'язку без жодних винятків або застережень, проте спеціальний закон не регулює питань реалізації цього права в особливий період; правові позиції ЄСПЛ свідчать про наявність у держави позитивного обов'язку створити систему альтернативної служби, яка має бути відокремлена від військової структури, не

мати карального характеру та залишатися у розумних часових межах; доступ до неї має бути недискримінаційним та регулюватися справедливими й прозорими механізмами [1].

У сфері адміністративного судочинства слід відзначити рішення Рівненського окружного адміністративного суду, проаналізовані в монографії Я. Лазура, М. Савчина, Т. Попович 2025 року. У справі № 460/2653/24 від 10 червня 2024 року та у справі № 817/818/15 від 14 квітня 2025 року щодо мобілізації віруючої особи суд констатував, що при вирішенні цього питання слід з'ясувати, на яку альтернативну службу може бути мобілізована віруюча людина, релігійні переконання якої не дозволять носити зброю, і таке питання належить до дискреційних повноважень органів, що забезпечують мобілізацію [12, с. 125].

Цей висновок особливо важливий, оскільки він фактично підтверджує існування позитивного обов'язку органів мобілізації, навіть в умовах нормативної прогалини, забезпечити реалізацію конституційного права на альтернативну службу. Принциповою є також позиція Тернопільського апеляційного суду, який у низці справ 2023 року визнав, що відсутність конкретизації у Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» механізму проходження альтернативної служби через релігійні переконання під час воєнного стану не позбавляє громадянина права на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою, в тому числі військової служби за призовом під час мобілізації.

У жовтні 2024 року Другий сенат Конституційного Суду України відкрив провадження у справах за конституційними скаргами засуджених - В. Алексеєнка, С. Івануценка та Д. Зелінського. Ухвалою від 22 липня 2025 року справи В. Алексеєнка та С. Івануценка об'єднано в одне конституційне провадження, що 1 жовтня 2025 року продовжилося на відкритій частині пленарного засідання у формі письмового провадження [5]. Суттєвого розширення провадження набуло 22 квітня 2025 року, коли ухвалою колегії суддів КСУ відкрито нове конституційне провадження за конституційною скаргою В. Алексеєнка щодо відповідності Конституції України окремих приписів ст. 1, 2 Закону «Про альтернативну (невійськову) службу» та ст. 336 КК України - включно з питанням про право особи на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою «незалежно від її належності до релігійних організацій» [82, с. 51]. Це принципово розширює предмет конституційного контролю порівняно з початковими скаргами і

відкриває перед КСУ можливість дати відповідь на питання, що не могли бути вирішені у межах попередніх проваджень.

Принципово важливим у цьому контексті є висновок Венеційської комісії *amicus curiae* CDL-AD(2025)006 від 18 березня 2025 року [6], наданий на запит КСУ, у якому прямо констатовано, по-перше, твердження про те, що військова служба під час війни нібито все ще може включати діяльність, яка не потребує використання зброї, ігнорує включення особи до військової структури; по-друге, передача особи під військове командування може суперечити переконанням деяких сумлінних відмовників. Цей висновок прямо спростовує одну з ключових тез Верховного Суду, висловлених у постанові у справі № 601/2491/22. Як підкреслює Г. Маронь, позиція органу конституційного контролю може бути визначальною для встановлення обсягу права на альтернативну службу [17, с. 177–178].

Визначальним у формуванні репресивної судової доктрини є Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 жовтня 2025 року у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25) [80]. Рішення Об'єднаної палати є прецедентним і обов'язковим для всіх інших палат і колегій Касаційного кримінального суду має принципово вищий рівень авторитетності порівняно з будь-якими попередніми постановами у цій категорії справ. У своєму *ratio decidendi* Об'єднана палата сформулювала доктрину «абсолютного обов'язку». Законодавство України в умовах воєнного стану не передбачає можливості звільнення від мобілізації на підставі релігійних або інших переконань, навіть якщо їх щирість не викликає сумнівів; «неможливість відмовитися від військової служби на підставі переконань має легітимну мету» - пріоритет національної безпеки в умовах загрози суверенітету. Ця позиція, через механізм «захисного релятивізму» (Frederick Cowell), відступила від стандартів *Bayatyan*, посилячись на унікальність українського контексту [79, с. 167]. З точки зору концепції «секьюритизації прав» (M. Kiviorg, Y. Halieiev), яка описує процес виправдання обмежень прав посиленням на надзвичайність ситуації, позиція Об'єднаної палати є класичним прикладом секьюритизації *forum internum* [87]. Однак таке виправдання суперечить фундаментальному принципу міжнародного права прав людини. ЄКПЛ і МПГПП не допускають обмежень свободи думки, совісті та релігії (зокрема *forum internum*) з мотивів національної безпеки. Комітет ООН з прав людини встановив, що

держава повинна довести, що «переслідування окремих осіб за членство в організаціях є насправді необхідним для запобігання реальній, а не лише гіпотетичній небезпеці» [86]. Цей стандарт «реальна, а не гіпотетична небезпека» є прямим критерієм для оцінки практики кримінального переслідування сумлінних відмовників: якщо щирість переконань не викликає сумнівів, а особа готова проходити альтернативну службу, то будь-яка «небезпека» від незастосування до неї ст. 336 КК є суто гіпотетичною. Показово, що до цієї Постанови долучена окрема думка суддів Верховного Суду, які слушно зазначили, що перекладання на особу негативних наслідків відсутності законодавчого механізму є неприпустимим, а правові прогалини повинні усуватися судом на засадах верховенства права [79, с. 166].

Окремої уваги заслуговує небезпечна практика, зафіксована у звіті «Права людини в Україні – 2024», так звана «бусифікація», тобто примусова мобілізація осіб, після якої їхня подальша відмова від виконання наказів через переконання перекаваліфіковується не як ухилення від призову (ст. 336 КК України), а як непокоря (ст. 402 КК) або дезертирство (ст. 408 КК), що передбачають значно суворіші санкції [79, с. 166]. Це свідчить про системне перетворення «нормативного вакууму» у ще жорсткіший інструмент кримінального переслідування. Паралельно складається *circulus vitiosus* («замкнене коло»). Сумлінний відмовник засуджується, але не знімається з військового обліку, після завершення покарання отримує нову повістку, знову відмовляється (бо переконання незмінні), і підлягає ще суворішому покаранню - правова ситуація «громадянської смерті» (*civil death*), аналогічна тій, що ЄСПЛ констатував у *Ülke v. Turkey*. Відповідно до ст. 15 § 2 ЄКПЛ, дерогація від ст. 3 (заборона нелюдського поводження) є неможливою навіть в умовах війни, що робить кумулятивний ефект таких переслідувань несумісним із Конвенцією [79, с. 167–168].

Відповідним кроком виконавчої та законодавчої гілок влади має стати реалізація проекту Закону № 11439, зареєстрованого у Верховній Раді України 24 липня 2024 року народним депутатом України Г. Мазурашу [77]. Спроби подолати законодавчу прогалину через цей законопроект поки що виявилися безрезультатними. Водночас з'явилися нові інституційні кроки у правильному напрямку. По-перше, у Дорожній карті з питань верховенства права, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р [84] у рамках євроінтеграційного кла-

стеру 1, заплановано: у I кварталі 2026 року - провести огляд чинного застосування норм щодо права на відмову від військової служби з мотивів совісті та впровадження контрзаходів щодо виявлених порушень відповідно до вказівок Венеційської комісії; у II кварталі 2026 року - розробити і прийняти закон щодо забезпечення права на проходження альтернативної служби під час воєнного стану [82, с. 51]. По-друге, наказом Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 6 червня 2025 року № Н-80/11 [93] затверджено перелік 7 726 релігійних організацій, що належать до критично важливих для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період, що закладає потенційну нормативну основу для організаційного включення релігійних структур у механізм альтернативної служби. Водночас продовжується міжнародний тиск на Україну. У Щорічній доповіді УВКПЛ ООН щодо ситуації з правами людини в Україні від 30 червня 2025 року (п. 85) піддано критиці позицію ВСУ у справі № 573/406/24, згідно з якою практика ЄСПЛ щодо відмови від військової служби за переконаннями нібито «не є актуальною» для контексту масштабної війни; цей підхід визнано таким, що суперечить міжнародному праву прав людини, яке «подібних кваліфікацій не передбачає» [82, с. 52].

У ширшому євроінтеграційному контексті надання належних гарантій альтернативної служби в особливий період є не лише внутрішньою потребою, але й елементом виконання Україною Копенгагенських критеріїв і Угоди про асоціацію з ЄС. Розділ «Свобода, безпека та справедливість» скринінгового процесу неминуче включатиме оцінку відповідності українського законодавства ст. 10(2) Хартії основоположних прав ЄС та стандартам Суду ЄС у справах *Shepherd* та *EZ*. Водночас ефективне регулювання альтернативної служби може стати обопільно вигідним. Створивши ефективну модель, яка враховуватиме переконання громадян та протидіятиме зловживанням, держава не допускати ухилення від обов'язків, матиме додаткових працівників у затребуваних сферах та підтверджуватиме євроінтеграційні прагнення [1].

Напрями вдосконалення національного законодавства (*de lege ferenda*). На основі проведеного аналізу обґрунтовано доцільність комплексу законодавчих змін, які б привели українську модель альтернативної служби у відповідність із конституційною гарантією ч. 4 ст. 35 Основного Закону, міжнародними стандартами (Загальний коментар Комітету ООН з

прав людини № 22; рішення ЄСПЛ *Bayatyan*, *Adyan*, *Papavasylakis*, *Kanatl* тощо), стандартом ст. 10(2) Хартії основоположних прав ЄС та висновком Венеційської комісії CDL-AD(2025)006.

Такий комплекс має включати вісім ключових елементів. По-перше, необхідно розширити предмет регулювання Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» за межі строкової служби, замінивши застаріле формулювання, що вже не відповідає чинній структурі видів військової служби. У ст. 1 Закону слід закріпити: «Альтернативна (невійськова) служба є службою, яка запроваджується замість проходження будь-якого виду військової служби, у тому числі базової військової служби, військової служби за призовом під час мобілізації на особливий період, військової служби за призовом осіб із числа резервістів в особливий період, і має на меті виконання громадянином обов'язку перед суспільством». Аналогічні зміни мають бути внесені до Закону «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» через прийняття проєкту Закону № 11439 з належним доопрацюванням. По-друге, слід скасувати дискримінаційний закритий перелік десяти релігійних організацій (Постанова КМУ № 2066) і перейти до індивідуальної моделі оцінки переконань. Як обґрунтовує професор С. Рабінович, обумовлення конституційної гарантії ч. 4 ст. 35 належністю особи до конкретних зареєстрованих громад нівелює свободу віросповідання для «позаконфесійних» вірян і осіб із щирими пацифістськими переконаннями, що виходять за межі визнаних конфесій, та є несумісним із конституційними засадами ідеологічної та світоглядної багатоманітності (ст. 15 Конституції України) і загального правила рівності (ст. 24) [82, с. 60]. Цей висновок підтверджується й практикою ЄСПЛ, зокрема у справі *Papavasylakis v. Greece* Суд визнав право на відмову гарантованим незалежно від належності до конкретної конфесії достатнім є досягнення переконаннями рівня «сили, серйозності, послідовності та важливості». Ухвала КСУ від 22 квітня 2025 року про відкриття провадження за скаргою В. Алексєєнка вперше ставить питання про право на альтернативну службу незалежно від конфесійного членства на рівні конституційного судочинства. По-третє, законодавчо закріпити механізм «обертання презумпції» добросовісності залежно від часу набуття переконань як пропорційний засіб запобігання зловживанням без відмови від самого інституту [82, с. 46]. Механізм передбачає встановлення темпорального рубежу - дати початку повномасштабного вто-

ргнення (24 лютого 2022 року) або більш ранньої дати. Для осіб, чий переконання задокументовані до цієї дати, щирість презумується, тобто тягар спростування презумпції лежить на комісії. Для осіб, які заявили про переконання після цієї дати, тягар доказування покладається на заявника. Паралельно необхідно законодавчо визначити конкретні критерії «тесту на щирість» (sincerity test), розмежовуючи два аспекти. Зовнішній аспект переконань може підтверджуватися віронавчальними документами відповідної громади, довідками про тривалість членства в релігійній організації, відомостями про участь у богослужіннях, обрядах та суспільній діяльності пацифістської спрямованості. Внутрішній аспект (forum internum) може бути підтверджений показами свідків - членів громади чи осіб із близького оточення заявника, відомостями про публічне висловлювання пацифістської позиції у минулому (публікації, виступи, звернення до органів влади тощо). Такий диференційований підхід відповідає стандарту «обґрунтованості» (reasonability), за яким переконання мають бути не лише суб'єктивно щирими, але й раціонально артикульованими та послідовними [77, с. 168], і узгоджується з вимогою ЄСПЛ у справі Dyagilev v. Russia щодо справедливості процедури верифікації. Тест повинен проводитися незалежним цивільним органом зі змішаним складом без домінування військових (стандарт Paravasilakis). По-четверте, доцільно розширити коло підстав за межі суто релігійних переконань, включивши філософські, етичні та моральні переконання, що відповідатиме нормам Хартії основоположних прав ЄС, документам ОБСЄ та Резолюції ПАРС № 337 (1967), у яких прямо проголошено право на відмову від військової служби з міркувань совісті, що ґрунтуються на «релігійних, етичних, моральних, філософських або подібних мотивах» [10, с. 80]. Це потребуватиме внесення змін як до ч. 4 ст. 35 Конституції України, так і до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» та Закону «Про альтернативну (невійськову) службу». По-п'яте, необхідно створити спеціалізовану комісію з оцінки клопотань про альтернативну службу в умовах мобілізації, побудовану за змішаною цивільно-військовою моделлю з переважанням цивільних членів (представники Міністерства юстиції, Міністерства соціальної політики, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, представники релігійних організацій, науковці). Така модель відповідає стандарту Paravasilakis про процедурну неупередженість. По-шосте, необхідно закріпити справжню ци-

вільність альтернативної служби та уникнути «корейської помилки» щодо її тривалості. Відповідно до справ Aduyan v. Armenia, Teliatnikov v. Lithuania та висновку Венеційської комісії 2025 року, альтернативна служба у закладах охорони здоров'я, соціального обслуговування, в органах місцевого самоврядування та на критичних підприємствах не повинна підпорядковуватися військовому командуванню. Збільшення тривалості служби порівняно зі строком мобілізаційної служби може розглядатися як пропорційне обмеження, однак досвід Республіки Корея, де рішення Конституційного Суду 2018 року призвело до запровадження альтернативної служби тривалістю 36 місяців (вдвічі більше за 18-місячну військову), є застереженням, тому що така різниця набуває карального характеру і суперечить стандарту Kanatlı v. Türkiye (2024). Тому тривалість альтернативної служби повинна бути законодавчо обмежена розумним коефіцієнтом, що не дозволяє перетворити альтернативну службу на покарання за переконання. Вважаємо, у поєднанні з цим доцільно запровадити адміністративну відповідальність за незначні ухилення від проходження альтернативної служби, без автоматичного направлення на військову службу. По-сьоме, необхідно вирішити питання кримінально-правового імунітету сумлінних відмовників від військової служби. Особа, яка реалізує конституційне право прямої дії (ч. 4 ст. 35 Конституції України), за визначенням не може бути суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України, оскільки реалізація конституційного права виключає обов'язкові ознаки кримінального правопорушення - суспільну небезпечність і протиправність [79, с. 165]. Більше того, у діях таких осіб відсутня суб'єктивна сторона - прямий умисел на ухилення від конституційного обов'язку, їхньою метою є не уникнення захисту Вітчизни, а виконання обов'язку перед суспільством у специфічній, невійськовій формі, сумісній із forum internum. Отже, наявність «нормативного вакууму», тобто відсутність законодавчого механізму реалізації конституційного права, не може слугувати підставою для кримінального переслідування, що відповідає принципу nullum crimen sine lege. Законодавчу реформу необхідно доповнити спеціальним положенням, яке прямо передбачатиме, що особа, яка заявила про належність до суб'єктів ч. 4 ст. 35 Конституції та виявила готовність проходити альтернативну службу, не підлягає кримінальному переслідуванню за ст. 336 КК до завершення розгляду її клопотання уповноваженою комісією. По-восьме, слід передбачити перехі-

дні положення щодо осіб, які вже засуджені за ст. 336 КК України з релігійних мотивів. Такі особи повинні отримати право на клопотання про перегляд вироків за нововиявленими обставинами (у разі визнання КСУ неконституційності існуючих обмежень) або про звільнення від відбування покарання за амністією, одночасно з наданням можливості проходження альтернативної служби. Ця пропозиція відповідає вимозі ЄСПЛ, зафіксованій у справі *Stefanov v. Bulgaria*. Держава зобов'язана припинити будь-яке кримінальне провадження, ініційоване внаслідок відсутності механізму альтернативної служби, щодо осіб, які виявили готовність її проходити.

Запропонований комплекс *de lege ferenda* спирається не лише на правозахисну аргументацію, а й на цілком прагматичний державний інтерес. Як слушно зазначає С. Цебенко, зважаючи на ситуацію в Україні, держава має прямий практичний інтерес у законодавчому врегулюванні альтернативної служби: краще, коли ці люди виконують корисну і потрібну для держави роботу в цивільній сфері, не ухиляючись від виконання конституційного обов'язку, аніж відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, будучи повністю вилученими з суспільно корисної діяльності [85]. Цей утилітарний аргумент доповнює конституційно-правове та міжнародно-правове обґрунтування реформи і може виявитися особливо переконливим для практиків і законодавців, які ставлять питання обороноздатності вище прав людини. Забезпечення права на свободу думки, совісті та релігії, яке відповідає як національним, так і міжнародним стандартам, є першочерговим завданням держави навіть в умовах воєнного стану.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави для системних висновків щодо правової природи, міжнародних стандартів і перспектив розвитку інституту альтернативної (невійськової) служби в Україні під час воєнного стану.

По-перше, конституційна модель співвідношення обов'язку захисту Вітчизни зі свободою совісті, закріплена в ст. 35 та ст. 65 Конституції України, належить до європейської традиції, яка віддає перевагу гармонізації обох цінностей через механізм альтернативної служби, а не субординації свободи совісті обов'язку перед державою. Ч. 4 ст. 35 Конституції України формулює цю гарантію через ширший термін «виконання військового обов'язку», що не зводиться до строкової служби, а обов'язки альтернативної служби є самостійним видом конституційних обов'язків людини перед су-

спільством (ст. 23 Конституції). Відтак, конституційна цінність релігійних переконань паціфістського змісту перебуває з обов'язком захисту Вітчизни у відносинах доповнюваності, а не конфлікту. Позитивне зобов'язання держави щодо забезпечення цієї гарантії є безумовним як з огляду на міжнародні стандарти (висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)006), так і з огляду на власну конституційну доктрину КСУ (рішення № 3-р/2018, № 3-р/2022, № 10-р(П)/2023). Конституційна гарантія була послідовно знецінена законодавцем: спочатку через прив'язку у Законі 1991 року до строкової служби, а після скасування строкової служби Законом № 3633-IX у 2024 році взагалі до неіснуючого виду служби. По-друге, міжнародний правозахисний стандарт у сфері відмови від військової служби з міркувань совісті утворився як трирівнева система. На універсальному рівні Комітет ООН з прав людини у Загальному коментарі № 22 (1993) та у справі *Yoon and Choi v. Republic of Korea* (2006) кваліфікував відсутність альтернативної служби як порушення ст. 18 Міжнародного пакту. На рівні Ради Європи стандарт сформовано у рішенні *Bayatyan v. Armenia* (2011) та розвинуто у десятках подальших рішень ЄСПЛ (*Stefanov, Ülke, Erçep, Savda, Feti Demirtaş, Buldu, Bukharatyan, Tsaturyan, Papavasiliakis, Adyan, Mushfig Mammadov, Dyagilev, Enver Aydemir, Teliatnikov, Kanatlı*), а також у документах ПАРЕ та Комітету міністрів. На рівні Європейського Союзу право прямо конституційовано у ст. 10(2) Хартії основоположних прав ЄС та підтверджено практикою Суду ЄС у справах *Shepherd* та *EZ v. Bundesrepublik Deutschland*. Висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)006 від 18 березня 2025 року прямо констатує позитивне зобов'язання держав створити систему альтернативної служби, відокремлену від військової, та неприпустимість примусу до носіння зброї всупереч щирим релігійним переконанням. По-третє, чинне національне регулювання, зосереджене у Законі України «Про альтернативну (невійськову) службу», містить істотну структурну невідповідність ч. 4 ст. 35 Конституції: обмеження альтернативної служби лише строковою службою, яка з 2024 року взагалі скасована як вид військової служби, фактично знецінює конституційну гарантію під час воєнного стану та загальної мобілізації. Правозастосовча практика Верховного Суду (постанови у справах № 641/1067/23, № 344/12021/22, № 601/2491/22), яка виходить з буквального тлумачення Закону, посилює цю проблему і створює ризики системних порушень ст. 9 ЄКПЛ.

Кульмінацією репресивної судової доктрини стала Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27.10.2025 у справі № 573/838/24 стала прецедентним рішенням, обов'язковим для всіх кримінальних палат ВС, яким закріплено доктрину «абсолютного обов'язку» і «захисного релятивізму» [77]. Небезпека посилюється «бусифікацією» та *circulus vitiosus* кумулятивних покарань, що наближаються до «громадянської смерті» - порушення ст. 3 ЄКПЛ. Натомість окрема думка суддів до цієї Постанови, а також позитивні прецеденти (справи № 511/2216/24, № 953/9807/24) свідчать про можливість конституційного тлумачення на засадах верховенства права. По-четверте, порівняльний аналіз конституційних моделей держав-членів ЄС (ФРН, Італія, Іспанія, Греція, Польща, Естонія, Чехія, Словенія, Словаччина, Португалія, Фінляндія) демонструє широку конвергенцію у визнанні права на відмову від військової служби за мотивами совісті при збереженні різноманітних технічних рішень. Особливо важливою для євроінтеграційного позиціонування України є класифікація, запропонована С. Панасюком [78], за критерієм можливості обмеження права на альтернативну службу під час воєнного стану: захищені системи (Литва, ст. 145; Угорщина, ст. XXXI) vs. системи з можливістю обмеження (Естонія, §130; Польща, ст. 233(1); Румунія, ст. 53(1)). Конституційна модель України за своєю структурою тяжіє до другої групи, проте через механізм «подвійної нейтральності» Указу № 64/2022 (відсутність ст. 35 як у переліку обмежених, так і у переліку необмежуваних прав) відкривається простір для розширювального конституційного тлумачення. Українська модель повинна взяти за орієнтир литовсько-угорський підхід - конституційне закріплення невідчужуваності права на альтернативну службу навіть в умовах воєнного стану. По-п'яте, розгляд КСУ у 2024–2025 роках конституційних скарг В. Алексєєнка, С. Івануценка (об'єднаних в одне провадження ухвалою від 22 липня 2025 року) та Д. Зелінського має стати юридичною точкою перелому. Розширення предмету провадження ухвалою від 22 квітня 2025 року щодо права на альтернативну служ-

бу незалежно від членства в релігійних організаціях відкриває перед КСУ можливість системного конституційного вирішення. Позитивний сигнал надає і Дорожня карта з питань верховенства права (розпорядження КМУ від 14 травня 2025 р. № 475-р), що передбачає прийняття відповідного закону у II кварталі 2026 року. Підставою для рішення КСУ є як стандарти Bayatyan та висновок Венеційської комісії CDL-AD(2025)006, так і власна конституційна доктрина позитивних зобов'язань держави, розвинута у рішеннях КСУ № 22-рп/2004, № 3-р/2018, № 3-р/2022, № 10-р(П)/2023. Критика ВС у Щорічній доповіді УВКПЛ ООН від 30 червня 2025 року посилює міжнародний тиск на Україну щодо необхідності законодавчих змін. По-шосте, приведення українського регулювання у відповідність із міжнародним стандартом є не тільки внутрішньою правовою потребою та євроінтеграційним зобов'язанням, але й питанням моральної цілісності демократичного суспільства.. На кону у воєнному протистоянні не лише територіальна цілісність України, але й «моральна цілісність сумлінних відмовників та демократичного українського суспільства загалом» [86].

Право на відмову від військової служби за мотивами совісті формувалося впродовж багатьох сторіч, і з нього виникла міжнародна норма: нездатність забезпечити альтернативну службу для сумлінних відмовників є порушенням прав людини. Захист права сумлінних відмовників на продуктивну та гідну службу в небойових і цивільних структурах не лише відповідає міжнародним правозахисним нормам, але й збагачує суспільство в цілому. Справа України не є цілком унікальною. Багато держав переживали напруження між призовом і совістю, у тому числі під час воєн за національне виживання і саме з цього протистояння виникла міжнародна норма, що тепер Україна зобов'язана поважати. Тому реалізація запропонованих змін має посилити позицію України в міжнародній спільноті як держави, що послідовно імплементує найвищі стандарти прав людини навіть у найскладніших умовах воєнного часу..

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мохончук Б., Ковтуненко О. Альтернативна служба з міркувань совісті: міжнародні стандарти, судова практика та проблеми регулювання в Україні. Український часопис конституційного права. 2025. № 1. С. 44–59. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.1.2025.5>.
2. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 44. Ст. 416. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12> (дата звернення: 10.02.2026)..
3. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2023. 340 с. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files> (дата звернення: 30.02.2026).

4. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Ухилення від мобілізації: кількість судових вироків зросла в 93 рази. 2 січня 2025. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/ukhyleniia-vid-mobilizatsii-kilkist-sudovykh-vyrokiv-zroslo-v-93-razy/> (дата звернення: 30.02.2026).
5. Конституційний Суд України. Суд розглядає справу за конституційними скаргами щодо проходження військової служби з урахуванням релігійних переконань. 2 жовтня 2025 р. URL: <https://ccu.gov.ua/novyna/sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytucijnymu-skargamy-shchodo-prohodzhennya-viyskovoy-sluzhby-z> (дата звернення: 30.02.2026).
6. Amicus curiae brief on alternative (non-military) service. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Strasbourg, 18 March 2025. CDL-AD(2025)006. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e) (дата звернення: 30.02.2026).
7. Ярмол Л. В., Вандьо С. Р. Право громадян на заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою: юридичне забезпечення в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 7. С. 40–44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/8>.
8. Голуб В. К. Міжнародні та конституційні засади права людини на альтернативну (невійськову) службу. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Том 1. № 85. С. 188–195. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.25>.
9. Пирого І. С., Белова М. В., Фрідманська В. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Том 4. № 87. С. 347–352. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.54>.
10. Марич Н. І. Право громадянина на заміну виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою: стан, проблеми реалізації в Україні в умовах війни. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 04. Ч. 1. С. 77–83. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.12>.
11. Обмеження прав людини та екстраординарні юридичні режими : монографія / Я. Лазур, Т. Попович, О. Рябенко та ін. ; за редакцією Я. Лазура, М. Савчина, Т. Попович. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 324 с.
12. Григоренко Є. І. Проблеми юридичної відповідальності громадян, що проходять альтернативну (невійськову) службу та їхній вплив на юридичну відповідальність військовослужбовців в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2016. Вип. 22. С. 47–49.
13. Котилко Я., Гусев О. Альтернативна (невійськова) служба у Вірменії: досвід для України. Наукові перспективи. 2025. №1 (56). С. 360–370. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2\(56\)-360-370](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370).
14. Васін М. Мобілізація віруючих і альтернативна служба під час війни: питання та відповіді. Інститут релігійної свободи. URL: <https://irs.in.ua/p/103> (дата звернення: 30.02.2026).
15. Walter Ch. Religionsfreiheit als Grundlage und Grenze des modernen Staates. Tübingen : Mohr Siebeck, 2006. 320 S.
16. Navarro-Valls R., Martínez-Torrón J. Conflictos entre Conciencia y Ley. Las objeciones de conciencia. 2ª ed. Madrid : Iustel, 2012. 640 p.
17. Maroń G. The Right to Conscientious Objection as a Constitutional Category: Selected Issues. A Comparative Study of Fundamental Laws and Constitutional Courts' Jurisprudence. Przegląd Prawa Konstytucyjnego. 2024. № 2(78). P. 163–183. DOI: <https://doi.org/10.15804/ppk.2024.02.12>.
18. Kessler J. The Invention of a Human Right: Conscientious Objection at the United Nations, 1947–2011. Columbia Human Rights Law Review. 2013. Vol. 44. P. 753–791.
19. Moravčiková M. Contemporary Challenges to the Right to Conscientious Objection. Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. 2024. T. XIX. № 21(2). S. 143–163. DOI: <https://doi.org/10.32084/bsawp.9038>.
20. Bundesverfassungsgericht. BVerfGE 48, 127 (1978) – Wehrpflichtnovelle. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1978/07/rs19780713_2bvr014575.html (дата звернення: 30.02.2026).
21. Adyan and Others v. Armenia. Application No. 75604/11. ECtHR judgment of 12 October 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429>. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429>.
22. Case of Grandrath v. Federal Republic of Germany. Application No. 2299/64. European Commission of Human Rights. Decision of 12 December 1966. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3125> (дата звернення: 30.02.2026).
23. Bayatyan v. Armenia [GC]. Application No. 23459/03. ECtHR judgment of 7 July 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611> (дата звернення: 30.02.2026).
24. Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan. Applications Nos. 14604/08 et al. ECtHR judgment of 17 October 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197066> (дата звернення: 30.04.2026).
25. Kanatlı v. Türkiye. Application No. 18382/15. ECtHR judgment of 12 March 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-231540> (дата звернення: 30.02.2026).
26. Der Bundesfreiwilligendienst. Bundesamt für Familie und zivilgesellschaftliche Aufgaben. URL: <https://www.bundesfreiwilligendienst.de/bundesfreiwilligendienst/ueber-den-bfd> (дата звернення: 30.02.2026).
27. Social Service for Peace: An overview of the new alternative to compulsory military service in Colombia. War Resisters' International (WRI). 2024. URL: <https://wri-irg.org/en/story/2024/social-service-peace-overview-new-alternative-compulsory-military-service-colombia> (дата звернення: 30.02.2026).
28. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 р. № 2066 (в редакції від 29.01.2022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF> (дата звернення: 30.02.2026).
29. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 13 червня 2024 р. у справі № 601/2491/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741> (дата звернення: 30.02.2026).
30. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 30.02.2026).
31. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 15. Ст. 188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> (дата звернення: 30.02.2026).
32. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> (дата звернення: 30.02.2026).

33. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 30.02.2026).
34. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 30.02.2026).
35. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> (дата звернення: 30.02.2026).
36. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20> (дата звернення: 30.02.2026).
37. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 30.02.2026).
38. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 270.
39. Хартія основоположних прав Європейського Союзу (2000/С 364/01). Official Journal of the European Communities. 2000. С 364. Р. 1–22. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT> (дата звернення: 30.02.2026).
40. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19.10.1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 30.02.2026).
41. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011. Official Journal of the European Union. 2011. L 337. P. 9–26. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0095> [Accessed 30 Apr. 2026].
42. PACE Resolution 337 (1967) on the Right of Conscientious Objection. Council of Europe, Parliamentary Assembly. 26 January 1967. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=14966> (дата звернення: 30.02.2026).
43. Recommendation No. R (87) 8 of the Committee of Ministers to member States regarding conscientious objection to compulsory military service (Adopted on 9 April 1987). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804e3fdf (дата звернення: 30.02.2026).
44. PACE Recommendation 1518 (2001) Exercise of the right of conscientious objection to military service in Council of Europe member states. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16959> (дата звернення: 30.02.2026).
45. Recommendation CM/Rec(2010)4 of the Committee of Ministers to member States on human rights of members of the armed forces (Adopted on 24 February 2010). URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c5fb2c (дата звернення: 30.02.2026).
46. UN Human Rights Committee. General Comment No. 22 (48) on Article 18 of the ICCPR. UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. 27 September 1993. URL: <https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html> (дата звернення: 30.02.2026).
47. UN Human Rights Committee. Yoon and Choi v. Republic of Korea. Communications Nos. 1321/2004 and 1322/2004. CCPR/C/88/D/1321-1322/2004. URL: <https://www.refworld.org/cases,HRC,45c30b790.html> (дата звернення: 30.02.2026).
48. Thlimmenos v. Greece [GC]. Application No. 34369/97. ECtHR judgment of 6 April 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58644> (дата звернення: 30.02.2026).
49. Stefanov v. Bulgaria. Application No. 32438/96. ECtHR judgment of 3 May 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59448> (дата звернення: 30.02.2026).
50. Ülke v. Turkey. Application No. 39437/98. ECtHR judgment of 24 January 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71966> (дата звернення: 30.02.2026).
51. Erçep v. Turkey. Application No. 43965/04. ECtHR judgment of 22 November 2011. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107456> (дата звернення: 30.02.2026).
52. Feti Demirtaş v. Turkey. Application No. 5260/07. ECtHR judgment of 17 January 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108476> (дата звернення: 30.02.2026).
53. Bukharatyan v. Armenia. Application No. 37819/03. ECtHR judgment of 10 April 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110135> (дата звернення: 30.02.2026).
54. Tsaturyan v. Armenia. Application No. 37821/03. ECtHR judgment of 10 April 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110137> (дата звернення: 30.02.2026).
55. Savda v. Turkey. Application No. 42730/05. ECtHR judgment of 12 June 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111532> (дата звернення: 30.02.2026).
56. Buldu and Others v. Turkey. Application No. 14017/08. ECtHR judgment of 3 June 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144498> (дата звернення: 30.02.2026).
57. Enver Aydemir v. Turkey. Application No. 26012/11. ECtHR judgment of 7 June 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163548> (дата звернення: 30.02.2026).
58. Papavasiliakis v. Greece. Application No. 66899/14. ECtHR judgment of 15 September 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166680> (дата звернення: 30.02.2026).
59. Dyagilev v. Russia. Application No. 49972/16. ECtHR judgment of 10 March 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201566> (дата звернення: 30.02.2026).
60. Teliatnikov v. Lithuania. Application No. 51914/19. ECtHR judgment of 7 June 2022. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217527> (дата звернення: 30.02.2026).
61. Judgment of the Court (Second Chamber) of 26 February 2015. Andre Lawrence Shepherd v Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. Case C-472/13. ECLI:EU:C:2015:117. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=163110> (дата звернення: 30.02.2026).
62. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 19 November 2020. EZ v Bundesrepublik Deutschland. Case C-238/19. ECLI:EU:C:2020:945. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=233247> (дата звернення: 30.02.2026).

63. Bilash O., Karabin T., Selivanov A. Military and Alternative (Non-military) Service of Religious Citizens in Ukraine. *Kościoł i Prawo*. 2022. Vol. 11(24). № 1. P. 9–26. DOI: <https://doi.org/10.18290/kip22111-1>
64. Conscientious Objection to Military Service in Europe 2023/24. Annual Report. European Bureau for Conscientious Objection (EBCO). URL: https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/2024-05-15-EBCO_Annual_Report_2023-24.pdf (дата звернення: 30.02.2026).
65. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 листопада 2023 р. у справі № 641/1067/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 30.02.2026).
66. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 2 травня 2024 р. у справі № 344/12021/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514> (дата звернення: 30.02.2026).
67. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 19 березня 2025 р. у справі № 953/9807/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126018051> (дата звернення: 30.02.2026).
68. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 573/406/24 (2025). Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 30.02.2026).
69. Рішення Роздільнянського районного суду Одеської області від 28.06.2024 р. у справі № 511/2216/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157> (дата звернення: 30.02.2026).
70. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: академічний курс : підручник : затв. МОНУ. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 464 с
71. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
72. Letsas G. A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights. Oxford : Oxford University Press, 2007. 147 p.
73. Bielefeldt H., Ghanee N., Wiener M. Freedom of Religion or Belief: An International Law Commentary. Oxford : Oxford University Press, 2016. 652 p.
74. Ciucă A. The Right to Conscientious Objection. *Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Law*. 2017. V(1). P. 17–27.
75. Куриляк В. Проблема з виконанням альтернативної або військової служби українськими адвентистами в умовах війни. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* : Vol. 44: Iss. 4, Article 5. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2508>
76. Котилко Я. Альтернативна (невійськова) служба в Республіці Корея: правове регулювання, виклики та перспективи. *Наукові перспективи*. 2025. № 3(57). С. 263–277. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3\(57\)-263-277](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-263-277)
77. Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення конституційного права громадян на альтернативну (невійськову) службу № 11439 від 24.07.2024. URL: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641> (дата звернення: 30.02.2026).
78. Panasyuk S. Duty to Protect Motherland v. Men's Life, in Times of War: International Standards and Ukrainian Mistakes, as Caution for European Countries. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica*. 2025. Vol. 71. № 4. P. 277–292. DOI: <https://doi.org/10.14712/23366478.2025.683>.
79. Оверчук С. В. Кримінальна відповідальність за відмову від військової служби на підставі релігійних та світоглядних переконань: колізії національного законодавства та міжнародні стандарти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2026. Вип. 93. Ч. 4. С. 162–172. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.24>.
80. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27.10.2025 у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131495382> (дата звернення: 30.02.2026).
81. Окрема думка суддів Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду до Постанови від 27.10.2025 у справі № 573/838/24 (провадження № 51-603кмо25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131537550> (дата звернення: 30.02.2026).
82. Рабінович С. Заміна виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою як позитивне зобов'язання держави в умовах воєнного стану: pro et contra. *Український часопис конституційного права*. 2025. № 2. С. 45–73. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4>.
83. Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 1 December 2024 – 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 30 June 2025. URL: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OHCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf> (дата звернення: 30.02.2026).
84. Дорожня карта з питань верховенства права: схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80> (дата звернення: 30.02.2026).
85. Цебенко С. Б. Право на свободу думки, совісті та релігії в Україні під час воєнного стану. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2025. Т. 12. № 42. С. 303–309. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2025.47.303>
86. Birdsall J. The Battle for Freedom of Conscience in Wartime Ukraine. *Stato, Chiese e pluralismo confessionale. Rivista telematica*. fascicolo n. 1 del 2026. DOI: <https://doi.org/10.54103/1971-8543/30688>.
87. Kiviorg M., Halieiev Y. Freedom of Religion or Belief and National Security in Post-Soviet States: Impact of Russia-Ukraine War on Legal Discourse. *Journal of Law, Religion and State*. 2025. Vol. 13. Issue 2/3. P. 276–320. DOI: <https://doi.org/10.5117/JLRS2025.2.3.006.KIVI>.
88. Corte costituzionale della Repubblica Italiana. Sentenza n. 164 del 24 maggio 1985. URL: <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1985&numero=164> (дата звернення: 30.02.2026).
89. Corte costituzionale della Repubblica Italiana. Sentenza n. 467 del 19 dicembre 1991. URL: <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1991&numero=467> (дата звернення: 30.02.2026).
90. PACE Recommendation 816 (1977) on the right of conscientious objection. Council of Europe, Parliamentary Assembly. 7 October 1977. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=14775> (дата звернення: 30.02.2026).

91. UN Human Rights Committee. General Comment No. 36 on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life. UN Doc. CCPR/C/GC/36. 3 September 2019. URL: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-36-article-6-right-life> (дата звернення: 30.02.2026).

92. Tribunal Constitucional de España. Sentencia 15/1982 de 23 de abril; URL: <https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/15> Sentencia 161/1987 de 27 de octubre; Sentencia 161/1987 de 27 de octubre. URL: <https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/851> (дата звернення: 30.02.2026).

93. Наказ Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 6 червня 2025 р. № Н-80/11 «Про затвердження Переліку релігійних організацій, що належать до критично важливих для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період». URL: <https://dess.gov.ua/dess-onovyla-perelik-relihiynykh-orhanizatsiy-vidnesenykh-do-krytychno-vazhlyvykh/> (дата звернення: 30.02.2026).

Згідно з рекомендаціями Комітету з етики наукових публікацій (COPE) «Інструменти авторства та штучного інтелекту» повідомляю, що під час написання статті були застосовані інструменти III (Gemini3), зокрема для редагування тексту, перевірки граматики, перекладу анотацій, перевірки англійської мови, структурування списку використаних джерел, підготовки

Стаття надійшла до редакції 06.03.2026
Стаття рекомендована до друку 24.05.2026

Переглянуто 09.04.2026.
Опубліковано 30.05.2026

M. M. VORONOV

PhD in Law, Docent,

Associate Professor, Department of Constitutional and Municipal Law

E-mail: markvoronov@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6361-0370>

V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, 61022, Svobody square, 4

ALTERNATIVE (NON-MILITARY) SERVICE AS A MECHANISM FOR RECONCILING THE CONSTITUTIONAL DUTY TO DEFEND THE MOTHERLAND AND FREEDOM OF CONSCIENCE: INTERNATIONAL STANDARDS AND UKRAINIAN PRACTICE DURING MARTIAL LAW

ANNOTATION. *Introduction.* The article provides a comprehensive constitutional-legal analysis of alternative (non-military) service as a mechanism for reconciling the constitutional duty to defend the Motherland (Article 65 of the Constitution of Ukraine) with freedom of conscience (Article 35) during martial law. The normative gap between the constitutional guarantee and its legislative implementation - tied to the abolished conscript service (replaced by basic military service in 2024) - has given rise to a serious legal conflict addressed by the Constitutional Court of Ukraine (2024–2025) and the Venice Commission amicus curiae brief CDL-AD(2025)006 of 18 March 2025.

Summary of main research results. The evolution of international standards is traced at three levels: UN (General Comment No. 22, 1993), Council of Europe (from Grandrath v. Germany, 1966, to Bayatyan v. Armenia, 2011, and subsequent ECtHR jurisprudence including Aryan, Papavasiliakis, Kanatlı v. Türkiye, 2024), and EU (Article 10(2) of the Charter; CJEU practice in Shepherd and EZ). The Venice Commission opinion CDL-AD(2025)006 is examined. A comparative analysis covers Germany, Spain, Poland, Estonia and other EU Member States. Ukrainian judicial practice is analyzed, including Supreme Court cases No. 641/1067/23, No. 344/12021/22, No. 601/2491/22, and acquittal decisions in cases No. 511/2216/24 and No. 953/9807/24.

Conclusion. The incompatibility of Part 1 of Article 1 of the Law of Ukraine "On Alternative (Non-military) Service" with Part 4 of Article 35 of the Constitution and international standards is substantiated: following the 2024 abolition of conscript service, the constitutional right became practically unenforceable during martial law. Legislative changes de lege ferenda are proposed to align national law with the Bayatyan standard, the Venice Commission opinion of 2025, and Ukraine's obligations under the ECHR, the EU Charter and the ICCPR.

KEY WORDS: *constitutional duties, defense of the homeland, freedom of conscience, alternative (non-military) service, martial law, mobilization, international standards, protection of the constitutional order, security, defense, state of emergency.*

REFERENCES

1. Mokhonchuk, B., Kovtunenکو, O. (2025). Alternative Service on Grounds of Conscientious Objection: International Standards, Judicial Practice, and Regulatory Challenges in Ukraine. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, (1), 44–59. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.1.2025.5>. (in Ukrainian)
2. On Mobilization Preparation and Mobilization: Law of Ukraine of 21 October 1993 No. 3543-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1993, No. 44, Art. 416. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12> [Accessed 10 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
3. Annual Report on the State of Observance and Protection of Human and Civil Rights and Freedoms in Ukraine in 2023. Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. Kyiv, 2023. 340 p. Available at: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files> [Accessed 30 Apr. 2026]. (in Ukrainian)
4. Ukrainian Helsinki Human Rights Union. Evasion of mobilization: the number of court verdicts has increased 93 times. 2 January 2025. Available at: <https://www.helsinki.org.ua/articles/ukhyllennia-vid-mobilizatsii-kilkist-sudovykh-vyrokov-zroslo-v-93-razy/> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

5. Constitutional Court of Ukraine. The Court considers the case of constitutional complaints regarding the performance of military service taking into account religious beliefs. 2 October 2025. Available at: <https://ccu.gov.ua/novyna/sud-rozglyadaye-spravu-za-konstytucyynymy-skargamy-shchodo-prohodzhennya-viyskovoyi-sluzhby-z> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
6. Amicus curiae brief on alternative (non-military) service. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Strasbourg, 18 March 2025. CDL-AD(2025)006. Available at: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2025)006-e) [Accessed 30 Feb. 2026].
7. Yarmol, L. V., Vandyo, S. R. (2020). The Right of Citizens to Replace Military Service by Alternative Service: Legal Implementation in Ukraine. Legal Scientific Electronic Journal, (7), 40–44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/8>. (in Ukrainian)
8. Holub, V. K. (2024). International and Constitutional Principles of the Human Right to Alternative (Non-military) Service. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 1(85), 188–195. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.1.25>. (in Ukrainian)
9. Pyroha, I. S., Bielova, M. V., Fridmanska, V. I. (2025). Alternative (Non-military) Service under the Conditions of the State of Martial. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 4(87), 347–352. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.54>. (in Ukrainian)
10. Marych, N. I. (2025). The Citizen's Right to Alternative (Non-military) Service in Lieu of Military Duty: Status and Implementation Challenges in Ukraine During Wartime. Analytical and Comparative Jurisprudence, (04), Part 1, 77–83. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.12>. (in Ukrainian)
11. Lazur, Ya., Popovych, T., Riabchenko, O. et al. (2025). Restrictions on Human Rights and Extraordinary Legal Regimes: monograph / edited by Ya. Lazur, M. Savchyn, T. Popovych. Odesa: Yurydyka Publ. 324 p. ISBN 978-617-8574-60-4. (in Ukrainian)
12. Hryhorenko, Ye. I. (2016). Problems of Legal Responsibility of Citizens Performing Alternative (Non-military) Service and Their Impact on the Legal Liability of Servicemen in Ukraine. Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Law», (22), 47–49. (in Ukrainian)
13. Kotylo, Ya., Husiev, O. (2025). Alternative (Non-military) Service in Armenia: Experience for Ukraine. Naukovi Perspektyvy, 1(56), 360–370. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2\(56\)-360-370](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-2(56)-360-370). (in Ukrainian)
14. Vasin, M. (2022). Mobilization of believers and alternative service during the war: questions and answers. Institute for Religious Freedom. Available at: <https://irs.in.ua/p/103> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
15. Walter, Ch. (2006). Religionsfreiheit als Grundlage und Grenze des modernen Staates. Tübingen: Mohr Siebeck. 320 S.
16. Navarro-Valls, R., Martínez-Torrón, J. (2012). Conflictos entre Conciencia y Ley. Las objeciones de conciencia. 2nd ed. Madrid: Iustel. 640 p.
17. Maroń, G. (2024). The Right to Conscientious Objection as a Constitutional Category: Selected Issues. A Comparative Study of Fundamental Laws and Constitutional Courts' Jurisprudence. Przegląd Prawa Konstytucyjnego, 2(78), 163–183. DOI: <https://doi.org/10.15804/ppk.2024.02.12>.
18. Kessler, J. (2013). The Invention of a Human Right: Conscientious Objection at the United Nations, 1947–2011. Columbia Human Rights Law Review, 44, 753–791.
19. Moravčíková, M. (2024). Contemporary Challenges to the Right to Conscientious Objection. Biuletyn Stowarzyszenia Absolwentów i Przyjaciół Wydziału Prawa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, XIX, 21(2), 143–163. DOI: <https://doi.org/10.32084/bsawp.9038>.
20. Bundesverfassungsgericht. BVerfGE 48, 127 (1978) – Wehrpflichtnovelle. Available at: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/1978/07/rs19780713_2bvr014575.html [Accessed 30 Feb. 2026].
21. Adyan and Others v. Armenia. Application No. 75604/11. ECtHR judgment of 12 October 2017. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177429> [Accessed 30 Feb. 2026].
22. Case of Grandrath v. Federal Republic of Germany. Application No. 2299/64. European Commission of Human Rights. Decision of 12 December 1966. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-3125> [Accessed 30 Feb. 2026].
23. Bayatyan v. Armenia [GC]. Application No. 23459/03. ECtHR judgment of 7 July 2011. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611> [Accessed 30 Feb. 2026].
24. Mushfig Mammadov and Others v. Azerbaijan. Applications Nos. 14604/08 et al. ECtHR judgment of 17 October 2019. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-197066> [Accessed 30 Feb. 2026].
25. Kanatlı v. Türkiye. Application No. 18382/15. ECtHR judgment of 12 March 2024. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-231540> [Accessed 30 Feb. 2026].
26. Der Bundesfreiwilligendienst. Bundesamt für Familie und zivilgesellschaftliche Aufgaben. Available at: <https://www.bundesfreiwilligendienst.de/bundesfreiwilligendienst/ueber-den-bfd> [Accessed 30 Feb. 2026].
27. Social Service for Peace: An overview of the new alternative to compulsory military service in Colombia. War Resisters' International (WRI). 2024. Available at: <https://wri-irg.org/en/story/2024/social-service-peace-overview-new-alternative-compulsory-military-service-colombia> [Accessed 30 Feb. 2026].
28. On the Approval of Regulatory Legal Acts on the Application of the Law of Ukraine "On Alternative (Non-military) Service": Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 10 November 1999 No. 2066 (as amended on 29 January 2022). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
29. Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine of 13 June 2024 in case No. 601/2491/22. Unified State Register of Court Decisions. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120029741> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
30. Constitution of Ukraine of 28 June 1996 No. 254k/96-VR. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1996, No. 30, Art. 141. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
31. On Alternative (Non-military) Service: Law of Ukraine of 12 December 1991 No. 1975-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1992, No. 15, Art. 188. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
32. On Defense of Ukraine: Law of Ukraine of 6 December 1991 No. 1932-XII. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

33. On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine of 12 May 2015 No. 389-VIII. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
34. On Freedom of Conscience and Religious Organizations: Law of Ukraine of 23 April 1991 No. 987-XII. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
35. On the Introduction of Martial Law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine of 24 February 2022 No. 64/2022. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
36. On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Specific Issues of Military Service, Mobilization and Military Registration: Law of Ukraine of 11 April 2024 No. 3633-IX. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
37. Criminal Code of Ukraine of 5 April 2001 No. 2341-III. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
38. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950. Available at: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng [Accessed 30 Feb. 2026].
39. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000/C 364/01). Official Journal of the European Communities, 2000, C 364, pp. 1–22. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT> [Accessed 30 Feb. 2026].
40. International Covenant on Civil and Political Rights of 16 December 1966. Available at: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> [Accessed 30 Feb. 2026].
41. Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011. Official Journal of the European Union, 2011, L 337, pp. 9–26. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32011L0095> [Accessed 30 Feb. 2026].
42. PACE Resolution 337 (1967) on the Right of Conscientious Objection. Council of Europe, Parliamentary Assembly. 26 January 1967. Available at: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=14966> [Accessed 30 Feb. 2026].
43. Recommendation No. R (87) 8 of the Committee of Ministers to member States regarding conscientious objection to compulsory military service (Adopted on 9 April 1987). Available at: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016804e3fdf [Accessed 30 Feb. 2026].
44. PACE Recommendation 1518 (2001) Exercise of the right of conscientious objection to military service in member states of the Council of Europe. Available at: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16959> [Accessed 30 Feb. 2026].
45. Recommendation CM/Rec(2010)4 of the Committee of Ministers to member States on human rights of members of the armed forces (Adopted on 24 February 2010). Available at: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805cfb2c [Accessed 30 Feb. 2026].
46. UN Human Rights Committee. General Comment No. 22 (48) on Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights. UN Doc. CCPR/C/21/Rev.1/Add.4. 27 September 1993. Available at: <https://www.refworld.org/docid/453883fb22.html> [Accessed 30 Feb. 2026].
47. UN Human Rights Committee. Yoon and Choi v. Republic of Korea. Communications Nos. 1321/2004 and 1322/2004. Views adopted on 3 November 2006. CCPR/C/88/D/1321-1322/2004. Available at: <https://www.refworld.org/cases,HRC,45c30b790.html> [Accessed 30 Feb. 2026].
48. Thlimmenos v. Greece [GC]. Application No. 34369/97. ECtHR judgment of 6 April 2000. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58644> [Accessed 30 Feb. 2026].
49. Stefanov v. Bulgaria. Application No. 32438/96. ECtHR judgment of 3 May 2001. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59448> [Accessed 30 Feb. 2026].
50. Ülke v. Turkey. Application No. 39437/98. ECtHR judgment of 24 January 2006. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71966> [Accessed 30 Feb. 2026].
51. Erçep v. Turkey. Application No. 43965/04. ECtHR judgment of 22 November 2011. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107456> [Accessed 30 Feb. 2026].
52. Feti Demirtaş v. Turkey. Application No. 5260/07. ECtHR judgment of 17 January 2012. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108476> [Accessed 30 Feb. 2026].
53. Bukharatyan v. Armenia. Application No. 37819/03. ECtHR judgment of 10 April 2012. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110135> [Accessed 30 Feb. 2026].
54. Tsaturyan v. Armenia. Application No. 37821/03. ECtHR judgment of 10 April 2012. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110137> [Accessed 30 Feb. 2026].
55. Savda v. Turkey. Application No. 42730/05. ECtHR judgment of 12 June 2012. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111532> [Accessed 30 Feb. 2026].
56. Buldu and Others v. Turkey. Application No. 14017/08. ECtHR judgment of 3 June 2014. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144498> [Accessed 30 Feb. 2026].
57. Enver Aydemir v. Turkey. Application No. 26012/11. ECtHR judgment of 7 June 2016. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163548> [Accessed 30 Feb. 2026].
58. Papavasiliakis v. Greece. Application No. 66899/14. ECtHR judgment of 15 September 2016. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-166680> [Accessed 30 Feb. 2026].
59. Dyagilev v. Russia. Application No. 49972/16. ECtHR judgment of 10 March 2020. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-201566> [Accessed 30 Feb. 2026].
60. Teliatnikov v. Lithuania. Application No. 51914/19. ECtHR judgment of 7 June 2022. Available at: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217527> [Accessed 30 Feb. 2026].
61. Judgment of the Court (Second Chamber) of 26 February 2015. Andre Lawrence Shepherd v Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. Case C-472/13. ECLI:EU:C:2015:117. Available at: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=163110> [Accessed 30 Feb. 2026].
62. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 19 November 2020. EZ v Bundesrepublik Deutschland. Case C-238/19. ECLI:EU:C:2020:945. Available at: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=233247> [Accessed 30 Feb. 2026].

63. Bilash, O., Karabin, T., Selivanov, A. (2022). Military and Alternative (Non-military) Service of Religious Citizens in Ukraine. *Kościoł i Prawo*, 11(24), 1, 9–26. DOI: <https://doi.org/10.18290/kip22111-1>.
64. Conscientious Objection to Military Service in Europe 2023/24. Annual Report. European Bureau for Conscientious Objection (EBCO). Available at: https://ebco-beoc.org/sites/ebco-beoc.org/files/2024-05-15-EBCO_Annual_Report_2023-24.pdf [Accessed 30 Feb. 2026].
65. Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine of 15 November 2023 in case No. 641/1067/23. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
66. Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine of 2 May 2024 in case No. 344/12021/22. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118893514> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
67. Verdict of Kyivskiy District Court of Kharkiv of 19 March 2025 in case No. 953/9807/24. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126018051> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
68. Resolution of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court of Ukraine in case No. 573/406/24 (2025). Unified State Register of Court Decisions. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
69. Decision of Rozdilna District Court of Odesa Region of 28 June 2024 in case No. 511/2216/24. Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120055157> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
70. Shapoval, V. M. (2011). *Constitutional Law of Foreign Countries: academic course: textbook*. 2nd ed. Kyiv: Yurinkom Inter. 464 p. (in Ukrainian)
71. Savchyn, M. V. (2019). *Comparative Constitutional Law: textbook*. Kyiv: Yurinkom Inter. 328 p. (in Ukrainian)
72. Letsas, G. (2007). *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*. Oxford: Oxford University Press. 147 p.
73. Bielefeldt, H., Ghanea, N., Wiener, M. (2016). *Freedom of Religion or Belief: An International Law Commentary*. Oxford: Oxford University Press. 652 p.
74. Ciucă, A. (2017). *The Right to Conscientious Objection*. Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Law, V(1), 17–27.
75. Kuryliak, V. (2024). The Problem with the Performance of Alternative or Military Service of Ukrainian Adventists in War Conditions. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 44(4), Article 5. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2508>.
76. Kotylo, Ya. (2025). Alternative (Non-military) Service in the Republic of Korea: Legal Regulation, Challenges and Prospects. *Naukovi Perspektivy*, 3(57), 263–277. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3\(57\)-263-277](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-263-277). (in Ukrainian)
77. Draft Law on Amendments to Article 23 of the Law of Ukraine "On Mobilization Preparation and Mobilization" Regarding the Provision of the Constitutional Right of Citizens to Alternative (Non-military) Service No. 11439 of 24 July 2024. Available at: <https://itd.rada.gov.ua/BILLINFO/Bills/Card/44641> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
78. Panasyuk, S. (2025). Duty to Protect Motherland v. Men's Life, in Times of War: International Standards and Ukrainian Mistakes, as Caution for European Countries. *Acta Universitatis Carolinae – Iuridica*, 71(4), 277–292. DOI: <https://doi.org/10.14712/23366478.2025.683>.
79. Overchuk, S. V. (2026). Criminal Liability for Refusal of Military Service on the Grounds of Religious and Worldview Beliefs: Conflicts of National Legislation and International Standards. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 93(4), 162–172. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.4.24>. (in Ukrainian)
80. Resolution of the Joint Chamber of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court of Ukraine of 27 October 2025 in case No. 573/838/24 (proceedings No. 51-603кмо25). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131495382> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
81. Dissenting Opinion of judges of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court of Ukraine to the Resolution of 27 October 2025 in case No. 573/838/24 (proceedings No. 51-603кмо25). Available at: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/131537550> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
82. Rabinovych, S. (2025). Replacement of Military Duty with Alternative (Non-military) Service as a Positive Obligation of the State during Martial Law: Pro et Contra. *Ukrainian Journal of Constitutional Law*, (2), 45–73. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2025.4>. (in Ukrainian)
83. Report on the Human Rights Situation in Ukraine. 1 December 2024 – 31 May 2025. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner. 30 June 2025. Available at: <https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2025-06/2025-06-30%20OHCHR%2042nd%20periodic%20report%20on%20Ukraine.pdf> [Accessed 30 Feb. 2026].
84. Rule of Law Roadmap. Approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 14 May 2025 No. 475-p. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475-2025-%D1%80> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)
85. Tsebenko, S. B. (2025). The Right to Freedom of Thought, Conscience and Religion in Ukraine During Martial Law. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, 12(42), 303–309. DOI: <http://doi.org/10.23939/law2025.47.303>. (in Ukrainian)
86. Birdsall, J. (2026). The Battle for Freedom of Conscience in Wartime Ukraine. *Stato, Chiese e pluralismo confessionale. Rivista telematica*, fasc. n. 1 del 2026. DOI: <https://doi.org/10.54103/1971-8543/30688>.
87. Kiviorg, M., Halieiev, Y. (2025). Freedom of Religion or Belief and National Security in Post-Soviet States: Impact of Russia-Ukraine War on Legal Discourse. *Journal of Law, Religion and State*, 13(2/3), 276–320. DOI: <https://doi.org/10.5117/JLRS2025.2.3.006.KIVI>.
88. Corte costituzionale della Repubblica Italiana. Sentenza n. 164 del 24 maggio 1985. Available at: <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1985&numero=164> [Accessed 30 Feb. 2026].
89. Corte costituzionale della Repubblica Italiana. Sentenza n. 467 del 19 dicembre 1991. Available at: <https://www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=1991&numero=467> [Accessed 30 Feb. 2026].
90. PACE Recommendation 816 (1977) on the right of conscientious objection. Council of Europe, Parliamentary Assembly. 7 October 1977. Available at: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=14775> [Accessed 30 Feb. 2026].
91. UN Human Rights Committee. General Comment No. 36 on Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights, on the Right to Life. UN Doc. CCPR/C/GC/36. 3 September 2019. Available at: <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-36-article-6-right-life> [Accessed 30 Feb. 2026].

92. Tribunal Constitucional de España. Sentencia 15/1982 de 23 de abril. Available at: <https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/15>; Sentencia 160/1987 de 27 de octubre; Sentencia 161/1987 de 27 de octubre. Available at: <https://hj.tribunalconstitucional.es/es-ES/Resolucion/Show/851> [Accessed 30 Feb. 2026].

93. Order of the State Service of Ukraine for Ethnopolitics and Freedom of Conscience of 6 June 2025 No. N-80/11 'On approval of the List of Religious Organizations belonging to critically important for the functioning of the economy and ensuring the life of the population in a special period'. Available at: <https://dess.gov.ua/dess-onovyla-perelik-relihiynykh-orhanizatsiy-vidnesenykh-do-krytychno-vazhlyvykh/> [Accessed 30 Feb. 2026]. (in Ukrainian)

In accordance with the recommendations of the Committee on Publication Ethics (COPE) regarding “Authorship and Artificial Intelligence,” I hereby declare that AI tools (Gemini3) were used during the writing of this article, specifically for text editing, grammar checking, abstract translation, English language checking, structuring the list of references, and preparing the REFERENCES section.

The article was received by the editors 06.03.2026
The article is recommended for printing 24.05.2026

The article was revised 09.04.2026
This article published 30.05.2026